

Hemmafruarna och högskolan

Studiemedelsreformen 1964 och könsrollsfrågorna

Aron Ambrosiani

Magisteruppsats i historia

Stockholms universitet, vårterminen 2020

Handledare: Christina Florin

Seminarieledare: Maija Runcis, Karin Dirke

Abstract

In 1964, the Swedish parliament decided on a reformed student finance system with a combination of student grants and student loans. In this paper, the creation of two specific parts of the student finance system are analyzed using the gender contract model of Yvonne Hirdman. The regulations for the payment and repayment of student loans were first formulated in line with the gender equality contract, but were later adapted to the housewife contract. After another turnaround, the committee *Studiesociala utredningen* favored the gender equality contract in principle, but not fully in practice. The committee proposed and the parliament approved a system based on “Women’s Two Roles”: married women with academic degrees were expected to be housewives during the children’s upbringing, but should thereafter be encouraged to return to professional work.

Keywords

Gender relations, student loans, higher education

Innehållsförteckning

Abstract	2
Keywords	2
Inledning	5
Syfte och frågeställningar	6
Syfte	6
Frågeställningar	6
Teori och tidigare forskning	7
Genuskontrakt	7
Från husmorskontrakt till jämlikhetskontrakt	8
Policyfönstret öppnas	12
Forskning kring studiemedelsreformen	13
Metod	14
Övergången från husmors- till jämlikhetskontrakt	14
Avgränsningar	14
Källmaterial	15
Arbetsmaterial och personliga anteckningar från utredningsarbetet	15
Offentligt tryck	15
Dagspress	15
Memoarer	16
Intervjuer	16
Undersökning	17
Bakgrund: den studiesociala utredningens sammansättning	17
De kvinnliga jämställdhetsexperterna	19
Studielån istället för studielön	21
Delfråga 1: hur utformades inkomstprövningen (det så kallade fribeloppet) vid <i>utbetalning</i> av studiemedel till gifta studenter, och överensstämde de olika förslagen med något genuskontrakt?	22
Ingemar Ståhls förslag: ”omvänd ATP”	22
Anpassning till husmorskontraktet	23
En princip med förhinder	24
Det färdiga utredningsförslaget	25
Remissvar och offentlig debatt	27
Behandling av regering och riksdag	27

Riksdagsdebatten	29
Delfråga 2: hur utformades inkomstprövningen vid <i>återbetalning</i> av studiemedel för gifta återbetalande respektive återbetalande med barn, och överensstämde de olika förslagen med något genuskontrakt?	31
Ingemar Ståhls förslag	31
Dagspressdebatten våren 1962	32
Anpassning till husmorskontraktet	34
Kvinnans två roller	35
Utredningens förslag.	37
Remissvaren	37
Behandling av regering och riksdag	39
Riksdagsdebatten.	39
Epilog	39
Resultat	41
Inkomstprövning för gifta studenter: jämlikhetskontrakt med förhinder	41
Inkomstprövning för gifta återbetalande: kvinnans två roller	41
En otydlig motståndare	42
Studiemedelsreformen och genuskontrakten	42
Varför skedde omsvängningen?	42
Summary	43
Referenser	44
Otryckt material.	44
Riksarkivet Marieberg	44
Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek	44
Offentligt tryck.	44
Riksdagstryck.	44
Dagspress.	45
Intervjuer och mejlkorrespondens.	45
Litteratur	45

Inledning

År 1964 beslutade riksdagen om ett reformerat studiemedelssystem. Ett flertal olika studiesociala stödformer för eftergymnasiala studier ersattes av ett gemensamt system med bidrags- och lånedel. Även om bidragsnivåer, prestationskrav och återbetalningsprinciper förändrats genom åren är det på det stora hela ett system som kvarstår än idag.

Den utredning som tog fram förslaget till studiemedelsreformen var verksam åren 1959–1963. Utredningens direktiv var till att börja med att ta fram ett förslag på studielön, det vill säga helt bidragsfinansierade högskolestudier, men i början av 1962 bytte utredningen inriktning och utarbetade ett förslag till studiemedelssystem som kombinerade studiebidrag och återbetalningsskyldiga studielån.

Två sorters inkomstprövning diskuterades i utredningen: dels vid utbetalning av studiemedel (där en hög inkomst skulle reducera det utbetalda studiemedlet), dels vid återbetalning av studiemedel (där en låg inkomst skulle innebära uppskov på återbetalningarna). Genom hela processen försökte först utredningens ledamöter, därefter inbjudna jämställdhetsexperter och slutligen riksdagsledamöter bestämma sig för huruvida gifta studenter och akademiker skulle inkomstprövas individuellt och/eller utifrån hushållets gemensamma inkomst.

De olika ståndpunkterna i denna fråga är ett tecken på att den tillkom i en brytningstid för svensk politik. Historikern Yvonne Hirdman har uttryckt detta som en övergång från husmors-/hushållskontrakt (där mannen förutsattes försörja hushållet mot att kvinnan stod för hushållsarbete och barnomsorg) till jämlikhetskontrakt (där både make och maka förväntades yrkesarbete).¹ Ekonomiska och sociala villkor för kvinnor och män debatterades flitigt i offentligheten i den så kallade ”könsrollsdebatten” som tog fart i början av 1961 med utgivningen av Eva Mobergs stridsskrift *Kvinnans villkorliga frigivning*.² Skulle det offentliga uppmuntra gifta kvinnors hemarbete eller yrkesarbete? Var samhällets minsta beståndsdel hushållet eller individen? Dessa frågor präglade en stor del av 1960- och 1970-talens politiska debatt och reformarbete.

¹ Hirdman 2001/2003 s 157–166.

² Moberg 1961 [2012]. Anmäld i Dagens Nyheter 1961-02-10. Om könsrollsdebatten se Florin 1999 s 111–114, Olsson 2011 s 66–67.

Syfte och frågeställningar

Syfte

”Vi kvinnliga studenter på 50-talet i Uppsala talade om studierna som ’den långa vägen till diskbaljan’”³ Så uttryckte sig jämställdhetspionjären Annika Baude, tillika inkallad jämställdhetsexpert till Studiesociala utredningen. 1950- och 1960-talets kvinnliga akademiker hade dubbla förväntningar på sig; dels använda studierna i sin yrkeskarriär, dels bilda familj och ta hand om barnen i en tid utan offentlig barnomsorg där kvinnorna hade ensamt ansvar för hushållet.

Den mesta forskning som berör övergången från husmors- till jämlikhetskontrakt fokuserar på arbetsmarknadspolitik och socialförsäkringar. Jag vill istället undersöka hur spänningen mellan husmors- och jämlikhetskontrakt tog sig uttryck på en annan arena: den studiesociala frågan. *Hur* förhöll sig utredare, experter och lagstiftare till kvinnors och mäns villkor för högskolestudier, framför allt i förhållande till hushålls- och familjebildning, och *varför*? Genom att följa arbetet i Studiesociala utredningen och den fortsatta lagstiftningsprocessen genom regering och riksdag hoppas jag kunna visa hur könsrollsdebatten och det uppluckrade husmorskontraktet påverkade även andra politiska arenor än de direkt jämställdhetspolitiska.

Syftet för denna uppsats är alltså att undersöka vissa aspekter av den studiesociala reformprocessen med hjälp av Hirdmans genuskontraktmodell.

Frågeställningar

Genom hela den studiesociala utredningen och den efterföljande behandlingen av regering och riksdag behövde de politiska beslutsfattarna förhålla sig till hur studiemedels- och återbetalningsreglerna skulle utformas dels för gifta par, dels för föräldrar. Utredare, experter, remissinstanser och politiker framlade en mängd förslag på studiemedelssystemets utformning. Uppsatsens frågeställningar berör tillkomsten av två specifika delar av studiemedelssystemet: regelverket kring utbetalning respektive återbetalning av studielånen.

Delfråga 1: hur utformades inkomstprövningen (det så kallade fribeloppet) vid *utbetalning* av studiemedel till gifta studenter, och överensstämde de olika förslagen med något genuskontrakt?

Delfråga 2: hur utformades inkomstprövningen vid *återbetalning* av studiemedel för gifta återbetalande respektive återbetalande med barn, och överensstämde de olika förslagen med något genuskontrakt?

³ Baude 1992 s 9

Teori och tidigare forskning

Genuskontrakt

Husmorskontraktet och jämlikhetskontraktet är exempel på *genuskontrakt*, Yvonne Hirdmans förslag på begrepp som kan användas för att rama in och karakterisera förhållandet mellan kvinnor och män i 1900-talets Sverige. Genuskontrakten verkar på tre nivåer: ”både på en fiktiv idénivå som en idé om en kulturell ordning och på en historisk nivå i form av lagar och institutionell praxis” samt för ”intimrelationen” på individnivå.⁴ På den institutionella nivån framträder genuskontraktet på två sätt. Dels påverkas det politiska arbetet av hur politiker, tjänstemän och andra makthavare tänker om kön. För forskaren gäller det att identifiera ”de tankar om kön som fanns i politikernas huvuden då de formade välfärdsstaten”⁵ Dels uttrycks genuskontraktet i form av politiska beslut och regelverk; ”där stat/samhälle uppträder som genusinstruktörer, genusplatsanvisare som skapar de strukturella utrymna för parens rörelser – ett slags reglerade, ofta outtalade överenskommelser om rättigheter, skyldigheter, ansvar”⁶ Jag kommer i denna studie att fokusera på dessa två nivåer (den övergripande ideologiska och den praktiskt politiska) snarare än på hur vardagslivet organiserades.

Till skillnad från till exempel Walter Korpis maktresursteori kan genuskontraktmodellen beskrivas som mer fokuserad på samförstånd än konflikt.⁷ ”[Genuskontraktet] bör ha giltighet dels tvärs över olika politiska ideologier och dels omfattas både av många män och många kvinnor.”⁸ Konfliktperspektivet framträder tydligare när övergången från husmors- till jämlikhetskontrakt ska beskrivas och analyseras. Genuskontraktmodellen blir därmed även ett sätt att granska historisk förändring.

Den historiska kontinuiteten i genussystemet är enligt Hirdman tvådelad: ”Genussystemets två grundläggande logiker är isärhållandet av könen och etablerandet av det manliga som norm.”⁹ Till detta bör enligt historikerna Gro Hagemann och Klas Åmark fogas en tredje logik, nämligen rangordningen *inom* könet. Varje genuskontrakt erbjuder en färdig rangordning av beteenden och relationer (till exempel rangordningen gifta > ogifta eller med barn > utan barn), där ”De som vinner på denna rangordning kommer att ha starkare skäl att försvara den existerande genusordningen än

4 Hagemann och Åmark 2000 s 6, Hirdman 2000 s 29

5 Hirdman 1998 s 14

6 Hirdman 2001/2003 s 125

7 Sommestad 2000 s 45–46

8 Hagemann och Åmark 2000 s 10

9 Hirdman 1988 s 49

de som förlorar på den.”¹⁰ Giftnor med barn rangordnades konsekvent högt – den förändring som ägde rum gällde hemmafruar kontra yrkesarbetande kvinnor.

En återkommande kritik mot Hirdmans genussystem/genusordning/genuskontrakt som historisk teori är att den är alltför strukturell och bortser från de historiska aktörernas manöverutrymme.¹¹ Betoningen på relationer mellan kvinnor och män innebär också att modellen kan vara svår att kombinera med intersektionella perspektiv. Historikern Sara Edenheim ifrågasätter separationen av kropp och genus medan idéhistorikern Ulla Manns kritiserar den implicita heteronormativiteten.¹²

Från husmorskontrakt till jämlikhetskontrakt

Vad innebar då husmorskontraktet respektive jämlikhetskontraktet, med betoning på de nivåer som är relevanta för denna undersökning?

Husmorskontraktet etablerades i Sverige som en del av folkhemspolitiken. Ideal mannen var ung, sund, stark, frisk, självlärd och inte minst *skötsam*. Genom sitt lönearbete kunde han försörja hushållet. Genom att försörjas av mannen kunde idealkvinnan slippa fri från lönearbetet och helhjärtat ta hand om hushåll och barn. Hushållet var samhällets minsta enhet där mannen och kvinnan hade skilda uppgifter. De yrkesarbetande kvinnorna beskrevs som ”problem”.¹³

Socialpolitiken – genuskontraktets mellannivå – utformades i hög grad för att med olika ekonomiska stöd (bostadsbidrag, moderskapsförsäkring, änkepension med mera) uppfylla dessa ideal.¹⁴ Familjer som följde husmorskontraktet där mannen försörjde sin hustru gynnades. Bilden kompliceras dock av att systemet dessutom stärkte såväl gifta som ensamstående kvinnors ekonomiska villkor.¹⁵ Några reformer med syfte att underlätta kvinnors lönearbete genomfördes också under perioden, till exempel ett förbud 1939 mot att avskeda kvinnor på grund av giftermål eller graviditet.¹⁶

Sambeskattningen – obligatorisk fram till 1965 och inte avskaffad förrän 1971 – innebar i kombination med en progressiv skatteskala samt extra avdragsrätt för gifta att det i många fall var jämförelsevis ekonomiskt ofördelaktigt för gifta kvinnor att förvärvsarbeta. Under 1950-talet anpassades dock lagstiftningen i omgångar för att mildra effekterna för dubbelarbetande hushåll, och år 1960 var det endast några procent av hushållen som betalade högre skatt (”straffskatt på äktenskapet”) jämfört

¹⁰ Hagemann och Åmark 2000 s 12–13, 22

¹¹ Hagemann och Åmark 2000 s 10

¹² Edenheim 2012 s 25, Manns 2012 s 68

¹³ I befolkningskommissionens slutbetänkande 1938. Hirdman 2001/2003 s 155.

¹⁴ Hirdman 2001/2003 s 139–141, 147–149. Fördjupat i Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkarsamhälle 1880–1930*, Carlsson, Stockholm 1988.

¹⁵ Åmark 1999 s 275–276, 280

¹⁶ Hirdman 2001/2003 s 153

med om de särbeskattats enligt samma regler.¹⁷ Tröskeleffekten var fortsatt tydlig; kvinnans inkomst beskattades högre och medförde ökade kostnader för hushållet när vissa obetalda hushållssysslor behövde ersättas av betalda tjänster.¹⁸ Behovsprövade bidrag påverkades av den ökade inkomsten utan att hänsyn togs till hushållets ökade utgifter.¹⁹

Parallellt med detta ideal och institutionella ramverk växte en annan verklighet fram. Ideal och vardagspraktik stämde inte helt överens.²⁰ Under folkhemsepoken 1930–1950 låg andelen yrkesarbetande kvinnor stadigt på 30–35 % av 16–64-åringarna, främst i form av ogifta kvinnor. Statistik från 1952 uppvisar en tydlig generationsskillnad där yngre kvinnor i högre grad yrkesarbetade, framför allt de utan barn. Av yngre gifta kvinnor med två barn yrkesarbetade endast 28 %.²¹ Siffrorna är inte att betrakta som exakta – som Klas Åmark påpekat var det inte helt enkelt att klassificera kvinnornas deltidarbete.²² Bland andra ekonomhistorikern Lena Sommestad har lyft fram att Sverige hade en stark kvinnlig förvärvsarbetstradition även under tiden för husmorskontraktet.²³ Även bland yngre gifta kvinnor yrkesarbetade under tidigt 1950-tal en majoritet (55 %) av de med ett barn; hemmafrulivet inträdde snarare med det andra barnet.²⁴ Från 1950 till 1960 nästan dubblades antalet yrkesarbetande gifta kvinnor och den totala andelen yrkesarbetande kvinnor ökade till 38 %.

Under 1960-talet förändrades genuskontraktet på alla tre nivåer. Idealet ändrades – i offentlig debatt framträdde ”en vision om den könsrolls fria människan” där det framför allt skulle vara möjligt för kvinnor att leva enligt de regler och villkor som tidigare förbehållits männen.²⁵ Hirdman beskriver perioden 1960–1965 som en övergångsfas karakteriserad av ”unga, arga debatter” och lyfter fram hur två inflytelserika publikationer år 1962 (*Kvinnors liv och arbete* samt *Långtidsutredningen*) gjorde det allmänt accepterat att samhället behövde eller åtminstone skulle komma att behöva kvinnornas arbetskraft.²⁶ Icke yrkesarbetande kvinnor (i första hand de som inte hade ”barnplikt”, dvs småbarn) pekades ut som en viktig ”reserv”, en ur samhällets synpunkt mer praktisk sådan än till exempel

17 *Kvinnans jämlikhet* 1964 s 127, Eriksson 1964 s 46, Hirdman 1998 s 97.

18 En samtida genomgång av sambeskattnings tröskeleffekter är återgiven i Lyttkens 1992 s 76–77.

19 Hirdman 1998 s 94–97

20 Åmark 2002 s 264.

21 Florin och Nilsson 2000 s 37–39

22 Åmark 2002 s 242–243

23 Sommestad 2000 s 47

24 Florin och Nilsson 2000 s 38

25 Hirdman 2001/2003 s 162–166

26 Hirdman 1990 s 90. Hirdman 2001/2003 s 166. Hirdman 1998 s 280–281

ökad arbetskraftsinvandring.²⁷ Idén om kvinnorna som arbetskraftsreserv hade funnits en längre tid och även gjort institutionella avtryck i form av till exempel Arbetsmarknadens kvinnonämnd (bildad 1951) och Arbetsmarknadsstyrelsens kampanjarbete för att locka kvinnor till omskolning och vidareutbildning (1957), något som intensifierades 1961 med det nya aktivitetsprogrammet för kvinnor.²⁸ TCO ordnade en konferens om ”Kvinnorna, Arbetsmarknaden och Familjepolitiken” 1958, tillsatte 1960 en utredning av hemmafruarnas ekonomiska villkor (specifikt sjukförsäkringsvillkor) och etablerade ett kvinnoråd 1961.²⁹ Parallellt med kraven på lika villkor i arbetslivet växte också tanken – och praktiken – om en likvärdig utbildning för flickor och pojkar fram.³⁰

Det var kanske ändå inte *alla* kvinnor som förväntades ta klivet ut på arbetsmarknaden. Flera debattörer (främst företrädna av Alva Myrdal och Viola Klein i sin debattbok *Kvinnans två roller* utgiven 1957) argumenterade för att yrkesarbete var något för kvinnor först när barnen växt upp. Kvinnan skulle vara både mor och yrkesverksam, men inte samtidigt – så länge barnen behövde omsorg var det kvinnans roll att låta sig försörjas av maken och ta hand om hemmet, helt i linje med husmorskontraktet. Tio till tjugo år av kvinnans liv skulle vigas åt moderskapet innan hon kunde återuppta yrkesarbetet.³¹ Detta kom att kallas ”valfrihet” (friheten att välja hem- eller yrkesarbete) men innebar inget stöd från det offentliga för den som valde yrkesarbetet.³²

Historikern Gunnel Karlsson beskriver detta som ”en förändring av det gamla husmorskontraktet”.³³ Det framgår tydligt att Myrdal och Klein uppfattade sin hållning som något kvalitativt nytt, en omsvängning gentemot det tidigare husmorsidealet.³⁴ Jag skulle vilja kalla det för en hybrid mellan husmors- och jämlikhetskontrakten, där småbarnsfamiljen förväntades uppfylla det äldre husmorskontraktet medan kvinnor med äldre barn eller utan barn istället skulle yrkesarbeta och försörja sig själva i likhet med männen (se figur 1 nedan).

Det är inte heller helt självklart att förändringen alltid var medveten; till exempel betraktar Klas Åmark LO-förbundens omsvängning i jämlikhetskontraktets som en sidoeffekt av arbetarrörelsens strävan efter rättvisa mellan arbetare och tjänstemän.³⁵

27 Karlsson 1996 s 234–237. Florin och Nilsson 2000 s 57–74. Hirdman 1998 s 191–195.

28 Florin och Nilsson 2000 s 35–50, 56–74

29 Hirdman 1998 s 121. Irlinger 1990 s 242–253

30 Hirdman 2001/2003 s 158

31 Myrdal och Klein 1957 s 35, 179–180. Karlsson 1996 s 234

32 Hirdman 1990 s 87

33 Karlsson 1996 s 234–237.

34 Myrdal och Klein 1957 s 106–108, 174–176

35 Åmark 1999 s 282

	<i>Husmorskontraktet</i>	<i>"Kvinnans två roller"</i>	<i>Jämlikhetskontraktet</i>
Män	Yrkesarbete	Yrkesarbete	Yrkesarbete
Ogifta kvinnor	Yrkesarbete	Yrkesarbete	Yrkesarbete
Gifta kvinnor utan småbarn	Hemarbete	Yrkesarbete	Yrkesarbete
Gifta kvinnor med småbarn	Hemarbete	Hemarbete	Yrkesarbete

Figur 1. Ideal kring yrkes- respektive hemarbete i genuskontrakten.

Även på den institutionella nivån skedde stora förändringar. ATP-reformen 1959 var formellt könsneutral och innebar jämfört med den tidigare folkpensionen en försämring för hemmafruar och förbättring för yrkesarbetande kvinnor.³⁶ Det dröjde dock till 1960-talets slut och tidigt 1970-tal innan de flesta radikala förslagen hunnit resulterat i konkret politik.³⁷

Det kanske tydligaste uttrycket för denna övergång var när sambeskattning ersattes av särbeskattning 1971, alltså 7–9 år efter den tidsperiod denna uppsats behandlar. Sambeskattning innebar att hushållet, inte individen, betalade skatt. Historikern Christina Florin har undersökt de kvinnliga aktörernas förhållningssätt och positioner. Hon konstaterar att riksdagen år 1960 fortfarande så gott som enhälligt beslutade att behålla sambeskattningen, och ringar därefter in två olika faser i särbeskattningsdebatten varav den första är relevant för denna uppsats. Denna etapp av könsrollsdebatten inleddes hösten 1962 i en serie artiklar i Dagens Nyheter och kulminerade i det socialdemokratiska kvinnoförbundets ordförandestrید våren 1964 där sambeskattningsförsvararen Nancy Eriksson förlorade kampen om ordförandeposten mot Lisa Mattson.³⁸ Från 1960 till 1964 började alltså omsvängningen inom arbetarrörelsen från att förespråka sam- till särbeskattning, även om lagstiftningen kom på plats först framåt slutet av decenniet.

På vardagsnivån var 1960-talet framför allt en tid av ökat yrkesarbete bland kvinnor. Under perioden 1960–1970 ökade andelen lönearbetande gifta kvinnors från 38 % till 70 %.³⁹ Sommestad pekar på en övergripande demografisk förändring under 1960- och 1970-talen där försörjningsbördan ökade; färre behövde försörja fler vilket drev på en ökad produktivitet i form av yrkesarbete hos en större andel av den vuxna befolkningen.⁴⁰ Detta uppmärksammades även av de samtida debattörerna.⁴¹

Resultatet av denna omsvängning på alla nivåer kallar Hirdman för *jämlikhetskontraktet*. I första hand

36 Karlsson 1996 s 238–239, 248

37 Hirdman 1990 s 89–91, Florin och Nilsson 2000

38 Florin 1999 s 111–123. Om beskattningsdebatten i Dagens Nyheter se även Lyttkens 1992 s 74–80 och Eriksson 1964 s 51–56.

39 Hirdman 1998 s 5, 13.

40 Sommestad 2000 s 47

41 Bystedt 1957 s 6. Myrdal och Klein 1957 s 27–42.

handlade detta om kvinnors yrkesarbete. Ideal, lagstiftning och vardagspraktik gick i samma riktning, om än i olika takt. Den interna rangordningen omkastades; istället för att det som tidigare var yrkesarbetande kvinnor som pekades ut som problem blev det istället ”problemet med icke-förvärvsarbetande gifta kvinnor” som behövde lösas.⁴²

Daghemsutbyggnaden är ett tydligt exempel på hur de politiska besluten släpade efter. Kraven på rejäl utbyggnad av daghemsplatserna diskuterades inom LO:s Kvinnoråd och socialdemokratiska kvinnoförbundet redan under 1940- och 1950-talet utan gehör hos resten av partiet, framfördes av kvinnoförbundet som skarpt förslag till socialdemokraternas arbetsmarknadspolitiska program 1962 men realiserades först under andra halvan av 1970-talet.⁴³

Policyfönstret öppnas

Omsvängningen kan förklaras med övergripande strukturella förändringar (se ovan). Det finns dock mer aktörsorienterade sätt att förklara den här typen av ideologisk/politisk förändring. Historikerna Christina Florin och Bengt Nilsson har undersökt ”jämställdhetsfolket” – flera löst sammansatta grupper av byråkrater, fackföreningsaktiva, lobbyister, kulturarbetare och akademiker – och deras roll i jämställdhetens institutionaliseringsprocess under 1960- och 1970-talen.⁴⁴ Ett senare begrepp för den här sortens arvoderade politiska aktörer i utkanten av den formella, folkvalda politiken är *policyprofessionella*. Ett tidigt svenskt exempel är Olof Palme, som anställdes som handsekreterare åt Tage Erlander 1953 och var den förste anställde politiske tjänstemannen i Regeringskansliet.⁴⁵

Florin och Nilsson använder statsvetaren John W. Kingdons begrepp *policyfönster* och *policyentreprenörer*. När ett tillfälle för förändring (policyfönster) uppenbarade sig – bland annat förändrad arbetsmarknad och utbildningsnivå⁴⁶ – var politikerna i behov av att bli presenterade färdiga problemformuleringar och lösningsförslag. Policyentreprenörers roll är att bidra med problemformuleringar, lösningsförslag samt att koppla sina mål till den aktuella politiska dagordningen.⁴⁷

Jämställdhet som politisk fråga fick kraft av att befinna sig mitt i kampen mellan socialdemokratin och oppositionen, främst representerad av folkpartiet. Att båda parterna ville vinna de yrkesarbetande kvinnliga väljarna innebar ett policyfönster för den som ville bedriva jämställdhetspolitik.⁴⁸ Ett resultat av den upplevda konkurrensen från folkpartiet var tillsättandet av den socialdemokratiska kvinnokommittén 1960 med uppdrag att ser över partiets hållning i ”kvinnofrågan”. Inom soci-

42 Hirdman 2001/2003 s 155. PM 64 (1962-03-13) s 23–24, Studiesociala utredningens arkiv vol 6

43 Karlsson 1996 s 232–233. Hirdman 1998 s 169, s 253–255. Florin och Nilsson 2000 s 41, s 64–65.

44 Florin och Nilsson 2000 s 8–9

45 Garsten, Rothstein och Svallfors 2015 s 23

46 Florin och Nilsson 2000 s 16

47 Florin och Nilsson 2000 s 13

48 Hirdman 1998 s 166–167. Florin och Nilsson 2000 s 41.

aldemokratin pågick samtidigt en maktförskjutning från äldre fackligt aktiva till yngre akademiker.⁴⁹

Utrymme fanns alltså för en yngre generation kvinnliga akademiker att påverka politiken. Florin har benämnt dem ”Erlanders flickor”.⁵⁰ Ibland bjöds de in som direkt motpol till de äldre – till exempel i familjeskatteberedningen 1965 då Gunnar Sträng bjöd in husmorskontraktspåspråkaren Nancy Eriksson som representant för de äldre och jämställdhetsdebattören och utredaren Maj-Britt Sandlund (mer om henne senare) för de yngre.⁵¹

Forskning kring studiemedelsreformen

Det finns två undersökningar av studiemedelsreformens tillkomstprocess som använder primärkällor från utredningsarbetet: Olof Ruins uppsats *Studentmakt och statsmakt* från 1977 (utgiven 1979) samt ett kapitel i Ulf Larssons bok *Olof Palme och utbildningspolitiken* från 2003. Båda studierna är skrivna av personer som var aktiva i Studiesociala utredningen; Olof Ruin som först sekreterare, därefter expert och Ulf Larsson som biträdande sekreterare.⁵² Andra som skrivit om studiemedelsreformen hänvisar ofta till Ruins uppsats.

Varken Ruins eller Larssons undersökningar tar någon större hänsyn till genusaspekterna i studiemedelssystemet. Utformningen av reglerna kring utbetalning och återbetalning av studiemedel för gifta par nämns endast kortfattat. Ruin konstaterar att ”[h]emmafruar som fick avgifter avskrivna så länge de inte hade egna inkomster kunde tänkas bli avskräckta från att överhuvud ta ett förvärvsarbete” samt att ”en långtgående subvention av hemmafruarna undveks” utan att närmre gå in på *varför* utredningen resonerade på detta sätt.⁵³ Denna uppsats utgör alltså ett komplement till de tidigare undersökningarna snarare än en granskning av deras slutsatser.

49 Florin och Nilsson 2000 s 42–43

50 Christina Florins anförande i Andersson 2002 s 115–127, Florin och Nilsson 2000

51 Florin 1999 s 119

52 Ruin 1979, Larsson 2003. Ruins uppsats recenserades i *Statsvetenskaplig tidskrift*; recensenten uppskattar den sakliga redogörelsen men saknar en djupare analys. Se Fredriksson 1980.

53 Ruin 1979 s 61–62, Larsson 2003 s 77.

Metod

Övergången från husmors- till jämlikhetskontrakt: två nivåer

För att kunna undersöka övergången från husmorskontrakt till jämlikhetskontrakt i arbetet med studiemedelsreformen behöver jag förtydliga exakt vad jag letar efter i det historiska källmaterialet. I närläsningen av källmaterialet kommer jag att fokusera på två aspekter:

Dels det idémässiga, genuskontraktets översta nivå: vem sades vara problemet – yrkesarbetande kvinnor eller hemmafruar med eller utan barn? Jag analyserar de historiska aktörernas egna utsagor i promemorior, diskussionsprotokoll, debattartiklar och andra dokument. Vilka grupper beskrevs som problem, det vill säga normbrytare? Vilka beteenden var legitima? På så sätt kan jag ringa in vilket genuskontrakt de historiska aktörerna förespråkade.

Dels det ekonomiskt konkreta, genuskontraktets institutionella mellannivå: vilka grupper tjänade på respektive förslag? De olika förslagen till utformning av studiemedelssystemet gynnade och missgynnade olika grupper ekonomiskt. Detta tog sig framför allt form i tröskeffekter; det vill säga hur skulle en kvinnlig akademiker med studielån som gick från att vara hemmafru till att börja förvärvsarbete påverkas? Hur skulle en kvinnlig student som gifte sig påverkas? De ekonomiska effekterna av respektive förslag visar vilket genuskontrakt det tillhörde.

Avgränsningar

Undersökningen tar sin början i januari 1962 då den första promemorian med ett lånebaserat studiemedelssystem inkom till utredningen. Källmaterialet och undersökningen sträcker sig fram till maj 1964 då studiemedelsreformen debatterades och beslutades i riksdagens båda kamrar.

Undersökningen behandlar den politiska debatten och beslutsfattandet. Det huvudsakliga källmaterialet är därför utredningens egna arbetsmaterial samt det offentliga tryck i form av propositioner, motioner och protokoll som uppstod under den politiska behandlingen av reformförslaget. Ett sekundärt källmaterial är pressdebatten kring utredningens förslag och annan samtida politiska debatt som berörde de studiesociala frågorna.

Källmaterial

Arbetsmaterial och personliga anteckningar från utredningsarbetet

Studiesociala utredningens arkiv finns hos Riksarkivet i Marieberg och består av 11 volymer. Utredningen använde numrerade promemorior som sammanställdes inför sammanträdena. Jag har gått igenom samtliga 116 promemorior varav 17 berör uppsatsens frågeställningar.⁵⁴

Utredningens promemorior har oftast en angiven författare. Jag har utgått från att en promemoria undertecknad av en tillkallad expert ger uttryck för expertens personliga hållning medan en promemoria undertecknad av utredningens sekreterare eller biträdande sekreterare ger uttryck för utredningens gemensamma ståndpunkt. Några enstaka diskussionsprotokoll finns bevarade men på det stora hela är det svårt att utröna enskilda ledamöters hållning.

Personarkiv för Olof Palme, Ulf Larsson och Annika Baude finns hos Arbetarrörelsens arkiv- och bibliotek i Flemingsberg. Palmes och Larssons arkiv har särskilda volymer med material från den studiesociala utredningen medan Baudes arkiv är sorterat på annat sätt.⁵⁵ Olof Ruins dagboksanteckningar från utredningsarbetet finns tyvärr inte kvar.⁵⁶

Offentligt tryck

Den studiesociala utredningen lade fram sin slutrapport i december 1963. Därefter följde en rask lagstiftningsprocess genom regering och riksdag. Jag har i uppsatsen använt relevanta SOU:er, remissvar på utredningen (vilka gavs ut av Saco⁵⁷), regeringens proposition, riksdagsmotioner, särskilda utskottets utlåtande samt protokoll från riksdagsdebatterna. Förutom remissvaren finns allt detta tillgängligt i digital fulltext hos Libris och/eller Riksdagens webbplats.

Dagspress

Den studiesociala utredningens arbete diskuterades och refererades flitigt i dagspressen, framför allt vid två tillfällen: under februari–mars 1962 då utredningen ändrade inriktning samt från december 1963 till maj 1964 efter utredningens färdiga rapport fram till riksdagsbeslutet. Jag har inte gjort egna

⁵⁴ PM 60, 61, 62, 63A, 63B, 64, 67, 72A, 73, 77, 78, 80, 85, 87, 92, 98 och 99. Studiesociala utredningens arkiv SE/RA/321933

⁵⁵ Olof Palmes arkiv (676), volymer 4.2.4–4.2.8. Ulf Larssons arkiv (1184) volym 48. Annika Baudes arkiv (2595).

⁵⁶ Mejlkorrespondens med Olof Ruin 2020-05-04

⁵⁷ *Remisskritiken mot Studiesociala utredningen: en sammanställning*, Svenska akademikers centralorganisation, Stockholm, 1964

metodiska sökningar i tidningsarkivet på Kungliga biblioteket utan har utgått från pressklippen i Olof Palmes arkiv.⁵⁸ Det föreligger alltså en mindre risk att relevanta inlägg i dagspressen inte kommit med i uppsatsen på grund av att de inte bevarats bland Palmes pressklipp.

Kungliga bibliotekets digitalt tillgängliga tidningar, webbplatsen tidningar.kb.se, har därutöver använts för att fastställa vissa datum, exempelvis bokutgivning där Libris endast anger årtal.

Memoarer

Flera av aktörerna har skrivit egna memoarer eller på andra sätt återgett sina minnen av Studiesociala utredningens arbete. Av dessa är det bara Ulf Larsson i sin bok *Olof Palme och utbildningspolitiken* från 2003 (se ovan) som i en kort passus berör de för denna uppsats relevanta frågeställningarna.⁵⁹ Larsson beskriver Olof Palmes utbildningspolitiska insatser med inifrånperspektiv eftersom han själv var en av Palmes nära medarbetare.

Ledamöterna Lennart Bodström (2001) och Bertil Östergren (1984) samt sekreteraren/experten Olof Ruin (2000) har med kortare referat/reflektioner från sin tid i den studiesociala utredningen i sina respektive memoarer. Ingen av dem berör dock jämställdhetsfrågorna eller nämner de kvinnliga experterna.⁶⁰ Även experten Ingemar Ståhl berörde kort arbetet med den studiesociala utredningen i efterordet till en vänbok.⁶¹

Intervjuer

Både Kerstin Lindahl-Kiessling och Maj-Britt Sandlund lät sig intervjuas i februari 2020; Kerstin Lindahl-Kiessling i hennes hem den 10 februari 2020 och Maj-Britt Sandlund över telefon den 18 februari 2020.

⁵⁸ Olof Palmes arkiv 4:2:7. Pressklipp rörande Studiesociala utredningen. 1961–1964.

⁵⁹ Larsson 2003, särskilt s 60–86

⁶⁰ Bodström 2001 s 64–68; Östergren 1984 s 89–94; Ruin 2000 s 80, 89–90, 97–99

⁶¹ Ståhl 1990 s 233–234

Undersökning

Undersökningsdelen kommer att följa frågorna om inkomstprövning vid utbetalning respektive återbetalning av studiemedel kronologiskt från 1962 till 1964. De formuleringar och förslag som framlades kommer att analyseras på två sätt: hur uttryckte sig de historiska aktörerna om hemmafruar respektive yrkesarbetande kvinnor och hur skulle förslagen påverka hemmafruar respektive yrkesarbetande kvinnor ekonomiskt? På så sätt kan undersökningen bidra till uppsatsens syfte; att undersöka och förstå den studiesociala reformprocessen samt med hjälp av Hirdmans genuskontraktmodell sätta den i ett jämställdhetspolitiskt sammanhang.

Bakgrund: den studiesociala utredningens sammansättning

När den studiesociala utredningen inledde sitt arbetet år 1959 bestod det befintliga studiemedelsystemet av tre olika stödformer: stipendier, räntefria lån och garantilån. Stipendierna var behovsprövade mot föräldrarnas inkomst. Efter en gradvis utbyggnad var under sent 1950-tal cirka 40 % av högskolestudenterna berättigade till stipendiestöd. År 1961, parallellt med den studiesociala utredningens arbete, infördes dessutom en 25-procentig avskrivning av statliga studielån efter fullföljda studier.⁶²

Den utredning som tog fram förslaget till studiemedelsreformen var verksam åren 1959–1963. Utredningens direktiv var till att börja med att ta fram ett förslag på studielön, det vill säga helt bidragsfinansierade högskolestudier, men i början av 1962 bytte utredningen inriktning och utarbetade ett förslag till studiemedelsystem som kombinerade studiebidrag och återbetalningsskyldiga studielån. Målet var också att ersätta de olika studiesociala stöden med ett gemensamt system. Ledamöterna i Studiesociala utredningen var följande:⁶³

Olof Palme (socialdemokraterna, ordförande), född 1927 (ledamot av riksdagens första kammare); Lennart Bodström, född 1928 (ordförande i Sveriges förenade studentkårer, SFS); Håkan Berg (folkpartiet), född 1922, som åren 1954–1960 var sekreterare i Statsstipendienämnden i Uppsala⁶⁴; Hans Håkansson (ledamot i Garantilånenämnden); Yngve Persson, född 1911 (ordförande i Svenska träindustriarbetareförbundet); Per-Erik Rönquist (sekreterare i TCO) samt Bertil Östergren, född 1922

62 Ruin 1979 s 16–17, s 33

63 SOU 1963:74 s 5

64 Sveriges statskalender 1955 s 1065, Ibid. 1956 s 1081, Ibid. 1957 s 999, Ibid. 1958 s 1003, Ibid. 1959 s 998, Ibid. 1960 s 995

(direktör Saco). Utredningens ledamöter var alltså samtliga män; förutom titalisten Yngve Persson var de födda på 1920-talet och mellan 31 och 37 år gamla vid utredningens början. Alla utom Yngve Persson hade dessutom studentfacklig bakgrund.⁶⁵

Som utredningens sekreterare från mars 1960 fram till augusti 1962 verkade Olof Ruin, född 1927. Han överlämnade sekreterarrollen till Nils Olof Wentz, född 1929 men bistod fortsatt utredningen som expert. Biträdande sekreterare genom hela utredningen var Ulf Larsson, född 1935.

Ett flertal experter kallades till utredningen: i januari 1961 Klas Wallberg (byråchef SCB), född 1925; i maj 1962 Ingemar Ståhl (laborator Försvarets forskningsanstalt), född 1938; i september 1962 Olof Ruin, se ovan; i april 1963 Annika Baude, född 1923 (sekreterare SNS), Kerstin Lindahl-Kiessling (docent i zoofysiologi, tidigare ledamot i Studiehjälpsnämnden i Uppsala⁶⁶), född 1924 samt Maj-Britt Sandlund (socialdemokratisk utredare och debattör), född 1934; i juni 1963 Börje Wilhelmsson, född 1927 (hovrättsfiskal).⁶⁷

Ledamöterna i Studiesociala utredningen hade, som redan konstaterats, studentfacklig bakgrund och var i 30-årsåldern. Det enda undantaget var den 48-årige Yngve Persson, ordförande i Svenska träindustriarbetareförbundet. Som konstaterats ovan (s 13) var socialdemokratin i sin syn på kvinnors förvärvsarbete splittrad mellan yngre akademiker och äldre fackföreningsledare⁶⁸ – i utredningen var alltså de förra i klar majoritet.

Att utredningen endast bestod av manliga ledamöter fick viss kritik. I Svenska Dagbladet slog signaturen Castor tillbaka i replik till en ”upprörd riksdagskvinna” och hävdade att utredarna satt där i kraft av att vara sina respektive organisationers ”främsta experter”.⁶⁹ Kerstin Lindahl-Kiessling berättar att hon blev ”fly förbannad” när hon fick reda på att Palme (som hon kände från studietiden) tillsatt en utredning med bara män.⁷⁰

Av de experter som kallades till utredningen kommer fyra att förekomma i undersökningen: Ingemar Ståhl, Annika Baude, Kerstin Lindahl-Kiessling samt Maj-Britt Sandlund. Ingemar Ståhl bistod utredningen redan i november 1961 och inlämnade sin första promemoria i januari 1962 (se nedan). Först i maj 1962 formellt beviljades han formellt en arvoderad expertroll.⁷¹

65 Om utredningens sammansättning, se Ruin 1979 s 23–25.

66 Sveriges statskalender 1961 s 1015, Sveriges statskalender 1962 s 988

67 SOU 1963:74 s 5. Födelseår från statskalendern.

68 Florin och Nilsson 2000 s 42–43

69 Svenska Dagbladet 1959-11-11 s 13. Jag har tyvärr inte lyckats hitta den kvinnliga riksdagsledamotens uttalande som föranledde kommentaren.

70 Intervju med Kerstin Lindahl-Kiessling 2020-02-10 [00:40–00:55]

71 Ruin 1979 s 42. Not 37 anger Olof Ruins dagbok 1 december 1961 som källa och Ståhls första arbetspromemoria bör alltså ha tillkommit redan i november. Det är oklart om Ståhl 1961 skrevs innan eller efter hans första personliga kontakt med utredningen.

De kvinnliga jämställdhetsexperterna

Tre kvinnliga jämställdhetsexperter kallades till utredningen i mars 1963.⁷² Från april 1963 fram till att utredningen avslutades deltog Baude och Sandlund i tre protokollförda möten vardera medan Lindahl-Kiessling närvarade vid sju möten.⁷³ Lindahl-Kiessling deltog innan dess i åtminstone sju möten med utredningens sekretariat innan hon formellt utsågs till expert.⁷⁴

Tyvärr lämnar arkivmaterialet inga ledtrådar om varför jämställdhetsexperterna kallades till utredningen.⁷⁵ Både Baude och Sandlund hade tydligt uttryckt sina tankar kring jämställdhet i offentliga sammanhang och att de bjöds in att medverka i utredningen bör tolkas som att utredningen (till vilken de hade flera personliga kopplingar sedan tidigare) var intresserad av dem och deras politiska program. De verkar inte ha varit särskilt aktiva i utredningsarbetet vilket kan förklaras med den mängd andra uppdrag de båda hade. Baude hade fullt upp med sin föreläsningsturné om *Kvinnors liv och arbete* medan Sandlund var verksam i flera socialdemokratiska organ samt i Saco.

Lindahl-Kiesslings roll var något annorlunda. Hon hade kritiserat bristen på kvinnor i utredningen och hade nära kontakt med såväl Palme som Berg, men kom in i utredningen från studie-socialt håll snarare än jämställdhetspolitiskt.

Under våren 1963 skedde en omsvängning i utredningens principiella inställning till gifta kvinnors hem- respektive yrkesarbete (vilket beskrivs i detalj senare i undersökningen). Detta överensstämmer någorlunda i tid med inkallandet av jämställdhetsexperterna men det går inte att utläsa ur källmaterialet vilken roll experterna spelade i omsvängningen. I efterhand beskrevs deras insats på följande sätt i Dagens Nyheter: ”En särskild kommitté på tre kvinnliga akademiker har granskat utredningens förslag från kvinnosynpunkt.”⁷⁶

Vilka var de tre experterna?⁷⁷

Annika Baude

Annika Baude, född 1923, hade arbetat som bibliotekare i tio år när hon 1962 anställdes som utbildningssekreterare vid Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS) med uppdrag att ta fram en studiehandledning till forskningsantologin *Kvinnors liv och arbete*. Efter utgivningen i november 1962

72 Anhållan om att förorda Baude, Lindahl-Kiessling och Sandlund som experter till utredningen, 1963-03-27. Studiesociala utredningens arkiv vol 2. Beteckningen ”jämställdhetsexpert” användes inte av utredningen utan kommer från Ruin 1979.

73 Protokoll från 1963: mötena 1–5 april, 10–13 juni, 22–25 juli, 7 oktober, 4–7 november, 15–16 november och 22 november. Studiesociala utredningens arkiv vol 1.

74 Hemställan om reseersättning 1964-01-09. Studiesociala utredningens arkiv vol 2.

75 De arkiv som kontrollerats är Studiesociala utredningens arkiv, Olof Palmes arkiv, Ulf Larssons arkiv samt Annika Baudes arkiv.

76 Dagens Nyheter 1963-12-08 s 18

77 Experternas karriärer efter studiemedelsreformen behandlas inte i denna uppsats.

höll hon flera föredrag med utgångspunkt i boken.⁷⁸

För Annika Baude verkar den studiesociala utredningen inte ha lämnat några större avtryck. I hennes arkiv finns två volymer blandat material (framför allt manuskript till olika föredrag) samlat under rubriken ”Könsrollsfrågan 1960–1970-tal” utan att utredningen omnämns.⁷⁹

I februari 1963, strax innan hon kallades som expert till utredningen arrangerade Baude en middag där bland andra Maj-Britt Sandlund, Olof Palme, Lisbeth Palme och Anita Gradin deltog för att ”diskutera på vilket sätt vi skulle kunna fördjupa våra kunskaper och dra politiska slutsatser av de många fakta som fanns i boken [*Kvinnors liv och arbete*]”.⁸⁰ En dryg månad efter denna middag kallades hon och Sandlund av Palme att bistå utredningen som experter.

Det kontaktnät Baude började bygga upp i samband med kampanjen kring *Kvinnors liv och arbete* formaliserades under våren 1964 i nätverket Grupp 222.⁸¹

Maj-Britt Sandlund

Maj-Britt Sandlund är född 1934. Hennes utredarkarriär började på kommunal nivå i Stockholm: hon medverkade 1960–61 som sekreterare i en kvinnokommitté och en utbildningskommitté.⁸² År 1960 föreslog det socialdemokratiska kvinnoförbundet att partiet skulle tillsätta en studiegrupp kring ”kvinnofrågorna”. Gruppen tillsattes i oktober 1960; Inga Thorsson (kvinnoförbundets ordförande) blev ordförande och Maj-Britt Sandlund sekreterare.⁸³

I en debattartikel i *Tiden* från 1962 var Sandlund tydlig i sin kritik mot Myrdals och Kleins tankar om ”Kvinnans två roller”:

”Så länge hemmet är en reträttplats för kvinnorna, som ger chans till försörjning, behöver kvinnorna själva ej satsa lika allvarligt på yrkesrollen; så länge arbetsgivaren kalkylerar med avbrott under lång tid i yrkesarbetet vid giftermål och barnafödande som något normalt för sina kvinnliga anställda, kommer inte heller de ogifta kvinnorna att ges reell lika chans till befordran.”⁸⁴

78 Några föredragsdatum: Uppsala samhällsvetare 1963-01-28, Sundsvallskretsen av Fredrika Bremerförbundet 1963-02-18, S:ta Katharinastiftelsen 1963-04-20/21, SIF-konferens med kvinnliga tjänstemän 1963-09-28. Uppgifter från Annika Baudes arkiv 4:01. Även Sveriges Socialdemokratiska Studentförbund december 1962, företagsnämnden vid Wirsbo bruk okänt datum 1963 samt Volvo i Olofström okänt datum 1963. Baude 1992 s 11

79 Annika Baudes arkiv 4:01, 4:02

80 Citat ur Gradin 2007 s 9. Uppgifter om deltagare från Baude 1992 s 11

81 Baude 1992

82 Dagens Nyheter 1960-12-15 s 20, Svenska Dagbladet 1961-10-21 s 5

83 Karlsson 1996 s 239

84 Sandlund 1962 s 95–96

I februari 1963, strax innan hon kallades som expert till Studiesociala utredningen, var Maj-Britt Sandlund sekreterare vid inrikesdepartementet.⁸⁵ Hon var dessutom medlem av Saco:s familjepolitiska arbetsgrupp.⁸⁶ Hon kände Ulf Larsson och Ingemar Ståhl sedan tidigare⁸⁷ och var (se ovan) med på Baudes middag i februari 1963.

Kerstin Lindahl-Kiessling

Kerstin Lindahl-Kiessling är född 1924 och disputerade i Uppsala 1960. Lindahl-Kiessling kände Palme från tiden som sekreterare i SFS när han var ordförande 1952–1953.⁸⁸ Hon satt tillsammans med Håkan Berg i Statsstipendienämnden i Uppsala och efterträdde honom som sekreterare där (1960–1961).⁸⁹ Hon hade alltså personlig kontakt med två av utredarna innan hon kallades som expert.

Lindahl-Kiessling berättar att hon blev ”fly förbannad” när hon fick reda på att Palme (som hon ju kände från studietiden) tillsatt en utredning med bara män.⁹⁰ Enligt egen utsago skrev hon tillsammans med kollegor vid Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet i Dagens Nyheter och kritiserade Palme för detta.⁹¹

Engagemanget i den studiesociala frågan var långvarigt; efter att studiemedelssystemet antogs av riksdagen utsågs hon till ledamot i den nya Centrala studiehjälpnsämnden där hon blev kvar i över ett decennium.⁹²

Studielån istället för studielön

En av utredningens tidiga principiella diskussioner var huruvida studiemedelssystemet skulle bygga på principen om generell välfärd utan inkomst- eller behovsprövning. De befintliga garantilånen och stipendierna behovsprövades mot föräldrarnas inkomst.⁹³ Under 1961 förkastades ett förslag som kombinerade ett mindre generellt stipendium med ett behovsprövat högre belopp. Behovsprövning mot föräldrarnas inkomst var oacceptabelt för Sacos och SFS representanter medan de politiska representanterna Palme och Berg ansåg att ett generellt stipendium blev för dyrt.⁹⁴ En tröskeeffekt

85 Inbjudan till sammanträdet Arbetsmarknaden och konstänkandet, 1963-02-06. Annika Baudes arkiv 4:01

86 Lyttkens 1992 s 83

87 Telefonintervju med Maj-Britt Sandlund 2020-02-18

88 Intervju med Kerstin Lindahl-Kiessling 2020-02-10 [del 2 08:53–08:55]

89 Sveriges statskalender 1961 s 1015, Sveriges statskalender 1962 s 988

90 Intervju med Kerstin Lindahl-Kiessling 2020-02-10 [00:40–00:55]

91 Intervju med Kerstin Lindahl-Kiessling 2020-02-10 [02:53–03:46]. Tyvärr har jag inte lyckats hitta artikeln i Dagens Nyheter.

92 Sveriges statskalender 1970 s 755, Sveriges statskalender 1978 s 242

93 Ruin 1979 s 33–35

94 Ruin 1979 s 37–41

av de befintliga behovsprövade stipendierna var att studenter kunde bli av med sitt stipendium om deras mor började förvärvsarbete och familjeinkomsten hamnade över inkomstgränsen – ett tydligt exempel på hur behovsprövningen passade väl in i husmorskontraktet.

När den studiesociala utredningen under vårvintern 1962 bytte spår och började utreda studielån istället för studielön infann sig två frågor som uttryckligen berörde kvinnliga högskolestuderande. 1) vilka skulle få låna? (inkomstprövning av studiemedel) och 2) vilka skulle slippa betala tillbaka (behovsprövning av återbetalning)? Detta utreds i avsnitten nedan. Respektive fråga följs från innan experterna kallades till färdigt utredningsförslag, remisskritik, proposition, utskott och riksdagsdebatt och sätts i relation till övergången från husmors- till jämlikhetskontrakt.

Undersökningen inleds i januari 1962 då Ingemar Ståhl (se ovan) presenterade sin promemoria med ett utkast till ett lånebaserat studiemedelssystem, kallat ”Allmänt studiefinansieringssystem” (ASF). Grundtanken i Ståhls förslag var att i likhet med ATP-systemet betala studiemedlen ur en fond finansierad genom inkomstreglerade inbetalningar. Jämfört med ATP skulle dock in- och utbetalningarna ske i omvänd ordning; först utbetalades studiemedel, därefter betalades en årlig premie till fonden beräknad utifrån både det totala utbetalade beloppet och den årliga inkomsten hos den återbetalande.⁹⁵

Delfråga 1: hur utformades inkomstprövningen (det så kallade fribeloppet) vid *utbetalning* av studiemedel till gifta studenter, och överensstämde de olika förslagen med något genuskontrakt?

Ingemar Ståhls förslag: ”omvänd ATP”

Någon inkomstprövning ingick inte i Ståhls ursprungliga förslag. Eftersom varje student skulle fylla på studiemedelfonden efter avslutade studier var systemet i sin helhet självfinansierat och behövde därför inte begränsas till de mest behövande studenterna. Detta gällde dels föräldrarnas inkomst, dels eventuella sidoinkomster under studierna. I promemoria 63A (mars 1962) nämndes uttryckligen att det ”föreligger inte formellt hinder att ha inkomst av förvärvsarbete parallellt med s-utbetalning.”⁹⁶ Liksom ATP utgick det föreslagna systemet från individen, inte hushållet, och följde därmed jämlikhetskontraktet. I detta tidiga skede tolkar jag detta som Ingemar Ståhls personliga formulering. Ståhl hade i en artikel i *Libertas* några månader tidigare påpekat att det befintliga stipendiesystemet med prövning mot föräldrarnas inkomst hade ”en del otrevliga tröskeeffekter”.⁹⁷

I diskussionerna kring utbetalningens storlek väcktes frågan om ett utökat studiemedel för stu-

95 PM 60 (1962-01-24). Studiesociala utredningens arkiv vol 5. Se även Ruin 1979 s 41ff för en närmare beskrivning av Ståhls förslag.

96 PM 63A (1962-03-09) s 2. Studiesociala utredningens arkiv vol 6

97 Ståhl 1961 s 15

denter med barn. Eftersom de hade låga eller inga inkomster på grund av sina studier kunde de inte utnyttja vissa befintliga skatteavdrag för föräldrar och var därför enligt utredningen i behov av ett kompenserande stöd. I promemoria 63B (mars 1962) konstaterades dock att studerande med barn vars make förvärvsarbetade ”inte har ett större behov av en extra s-utbetalning”, samt att det inte skulle vara möjligt för båda föräldrarna att kvittera ut ersättning för samma barn.⁹⁸ Ansvar för att försörja en studerande mor skiljde sig därmed åt beroende på om hennes man förvärvsarbetade eller ej; om båda var studenter utgick ett extra stöd, men om maken förvärvsarbetade var det hans ansvar att försörja familjen. Redan i promemoria 63B började alltså Ståhls förslag anpassas till husmorskontraktet, om än bara för studenter med barn.

I promemoria 72A (juni 1962) introducerades en inkomstgräns för studenter, det som senare kom att benämnas fribelopp. Anledningen var den principiella inställningen att studiemedel endast skulle utgå till heltidsstuderande. Högskolepoäng förekom inte (dessa infördes först 1968) och det var svårt att bedöma studietakten. En students förvärvsinkomst fick därmed betraktas som ett indirekt tecken på att studierna inte bedrevs i den takt de borde. I detta första utkast sattes inkomstgränsen till 10 000 kr per år⁹⁹ och beräknades som summan av utbetalt studiemedel (6 000 kr) och nettoförvärvsinkomst. En nettoinkomst över 4 000 kr per år innebar alltså att studiemedlet reducerades med motsvarande belopp.¹⁰⁰ I slutet av denna undersökningsdel är samtliga föreslagna fribeloppsgränser sammanställda i tabellform (figur 2, s 29).

Anpassning till husmorskontraktet

I promemoriorna 77 och 78 (november 1962) stuvades det om i fribeloppsförslaget. Alla tre justeringarna blev i omarbetad form kvar i det färdiga studiemedelsystemet. Dels indexjusterades studiemedelsbeloppet med hjälp av prisbasbeloppet (inlånat från ATP-systemet), dels kompletterades inkomstgränsen med en förmögenhetsgräns, dels introducerades tanken att även makens/makans inkomst skulle räknas in i fribeloppet. Fribeloppet (fortfarande beräknat per år) sattes till 2,5 prisbasbelopp (för år 1962 motsvarande detta 11 250 kr) och förmögenhetsgränsen till 6 prisbasbelopp. Till skillnad från det föregående förslaget försvann studiemedlet helt om studentens inkomst översteg fribeloppet.¹⁰¹

Att inkomstprövningen nu skulle gälla hushållets ekonomi istället för individens förklarades med hänvisning till sambeskattningsreglerna: ”Om den studerande skall för det år, då han ansöker om studiemedel, taxeras enligt för gift skattskyldig gällande bestämmelser, d.v.s. sambeskattas, skall

98 PM 63B (1962-03-13) s 8. Studiesociala utredningens arkiv vol 6

99 Summan 10 000 kr år 1962 motsvarar 115 500 kr år 2020. Omräknat med hjälp av Edvinsson och Söderberg 2011, <http://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm>, hämtad 2020-07-23.

100 PM 72A (1962-06-15) s 1-2, s 11-12. Studiesociala utredningens arkiv vol 6

101 PM 77 (1962-11-19) s 3. PM 78 (1962-11-24) s 8. Studiesociala utredningens arkiv vol 6

hänsyn tagas även till makens inkomst och förmögenhet.”¹⁰² Makarnas ekonomi bedömdes vara gemensam och om makens inkomst var tillräckligt hög bedömdes han kunna försörja hustrun. Här bytte alltså utredningen spår från jämlikhetskontrakt tillbaka till husmorskontrakt.

Promemoria 80 (odaterad¹⁰³) innebar ytterligare en omformulering av inkomstprövningen som ytterligare närmade sig det färdiga förslaget. Fribeloppet sänktes från 2,5 till 0,4 prisbasbelopp (nu och hädanefter per termin istället för år), men istället för att helt försvinna reducerades studiemedlet med $\frac{4}{5}$ av det överskjutande beloppet (mer i linje med Ståhls ursprungliga förslag). Det innebar att vid en inkomst av 2,3 prisbasbelopp per år försvann studiemedlet helt, vilket alltså var en skärpning av den tidigare föreslagna gränsen. Den direkta kopplingen till sambeskattningen ströks och hushållsreglerna gällde nu endast gifta. En gift students inkomst beräknades som hälften av den gemensamma inkomsten.¹⁰⁴ Husmorskontraktet gällde alltså även för detta reviderade förslag.

En princip med förhinder

I promemoria 85 (odaterad, senast 1 april 1963¹⁰⁵) introducerades själva termen ”fribelopp”, även om konceptet förekommit sedan promemoria 72A (se ovan). Gränsen sattes nu till 0,3 prisbasbelopp per termin (lägre än 0,4 prisbasbelopp i föregående förslag) men reduktionen mildrades samtidigt från $\frac{4}{5}$ till $\frac{2}{3}$ av överskjutande belopp. Den separata förmögenhetsgränsen ströks; det bedömdes tillräckligt att avkastning från eventuell förmögenhet räknades till inkomsten.¹⁰⁶

Den stora förändringen i PM 85 rörde dock bedömningen av makes inkomst. Omsvängningen framstår som total: ”När det gäller gifta studerande har utredningen den inställningen, att det förhållandet att den studerande är gift i princip inte bör påverka hans rätt till studiemedel. [...] Med utredningens allmänna uppfattning, att ändamålet med ett studiefinansieringssystem är att undanröja ekonomiska hinder för högre studier, synes därför mest förenligt, att makes ekonomiska förhållanden inte skall beaktas vid behovsprövning.”¹⁰⁷ Hade utredningen nu förkastat husmorskontraktet? Nej, för i direkt anslutning till detta principiella uttalande kom en brasklapp: ”Likväl kan det i vissa fall förefalla stötande, att den vars make befinner sig i goda ekonomiska omständigheter skall ha

102 PM 78 (1962-11-24) s 9. Studiesociala utredningens arkiv vol 6

103 PM 79 är daterad 1962-11-27. Därefter följer odaterade PM 80–95 följda av PM 96 som är daterad 1963-07-11. PM 80 behandlades på studiesociala utredningens möte 2–4 januari 1963. Mötesprotokollen återfinns i Studiesociala utredningens arkiv vol 1.

104 PM 80 (odaterad, senast 1963-01-02), s 11–12. Studiesociala utredningens arkiv vol 7.

105 PM 85 ”godkändes i sina huvuddrag” vid utredningens sammanträde i Åre 1–5 april 1963. Kerstin Lindahl-Kiessling, nyin kallad expert, deltog vid mötet. Protokoll fört vid sammanträde med studiesociala utredningen i Åre den 1–5 april 1963. Studiesociala utredningens arkiv vol 1.

106 PM 85 (odaterad, senast 1963-04-01), s 21–22. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

107 PM 85 (odaterad, senast 1963-04-01), s 32–33. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

möjlighet att anlita statliga stödåtgärder för finansiering av sina studier.”¹⁰⁸ Utredningen var alltså inte helt redo att helt anamma sin nyformulerade princip. Promemorian pekade inte ut för *vem* det kunde ”förefalla stötande” att en gift student hade rätt till studiemedel trots makens inkomst. Denna vaga formulering skulle visa sig återkomma i flera varianter i de kommande diskussionerna om studiemedelssystemets utformning.

Kompromissen i promemoria 85 blev följande: utöver det individuella fribeloppet på 0,3 prisbasbelopp per termin skulle studiemedlet även reduceras om makens inkomst översteg 1,2 prisbasbelopp per termin samt i något lägre grad: med $\frac{1}{2}$ istället för $\frac{2}{3}$ av det överskjutande beloppet.¹⁰⁹

Kerstin Lindahl-Kiessling berättar: ”till att börja med så tyckte vi ju att de rika tjejnerna från Djursholm skulle inte [få studiemedel.] Jag minns med säkerhet liksom att vi till att börja med ville säga nej till lån till de förmögna damerna ifrån delar av Stockholm som är särskilt kända, men så småningom så fick ju de också... vi blev kanske lite mer förstående för friheten, en frihet för var och en, för varje individ.”¹¹⁰

Under våren och sommaren 1963 är det tydligt att utredningen började landa i ett färdigt förslag. I promemoria 92 (odaterad, juni 1963) gjordes endast en mindre uppmjukning av beloppsgränserna för makes inkomst från 1,2 till 1,3 prisbasbelopp per termin och en reduktion med $\frac{1}{3}$ istället för $\frac{1}{2}$ av överskjutande belopp; i övrigt behölls förslaget från promemoria 85.¹¹¹ I promemoria 99 (juli 1963) kvarstod samma förslag.¹¹²

Det färdiga utredningsförslaget

I november 1963 levererade utredningen sin färdiga rapport (SOU 1963:74) med titeln *Rätt till studiemedel*. Fribeloppsgränserna avhandlades på tolv av publikationens 320 sidor.¹¹³

Utredningen föreslog ett indexreglerat studiemedel på 0,7 prisbasbelopp per termin i enlighet med förslaget i promemoria 78 från november 1962.¹¹⁴ Fribeloppet föreslogs vara indexreglerat till 0,4 prisbasbelopp per termin, en höjning från 0,3 prisbasbelopp i PM 92 och 99. Inkomster (av förvärvsarbete, kapital eller stipendier men inte barnbidrag) över fribeloppsgränsen skulle resultera i minskat studiemedel med $\frac{2}{3}$ av det överskjutande beloppet.¹¹⁵

I enlighet med PM 92 och 99 föreslogs att förmögenhet över 4 prisbasbelopp skulle räknas som

108 PM 85 (odaterad, senast 1963-04-01), s 34. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

109 PM 85 (odaterad, senast 1963-04-01) s 34. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

110 Intervju med Kerstin Lindahl-Kiessling 2020-02-10, [del 1 12:08–12:16, 18:43–19:50]

111 PM 92 (odaterad, senast 1963-06-10) s 23–29. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

112 PM 99 (1963-07-19) s 29, s 34. Studiesociala utredningens arkiv vol 8

113 SOU 1963:74 s 68–79

114 SOU 1963:74 s 63–67

115 SOU 1963:74 s 68–71

årlig inkomst och därmed reducera studiemedlet med $\frac{2}{3}$ av det överskjutande beloppet.¹¹⁶

Behovsprövningen mot makes inkomst motiverades på följande sätt, med tydlig utgångspunkt i texten från promemoria 85 (se ovan):

”Utredningen har den *principiella inställningen* att den studerandes rätt till studiemedel så långt möjligt skall bedömas enbart med hänsyn till honom själv. I enlighet härmed har utredningen i föregående avsnitt inte ansett det motiverat att högre maximibelopp för studiemedel skall gälla för gift studerande än för ogift. Likaledes anser utredningen att rätten till studiemedel inte bör påverkas av att även maken uppbär studiemedel. Dock bör i sådant fall barntillägg inte utgå till båda makarna utan endast till endera av dem.

När maken har mera betydande inkomster, synes emellertid en i viss mån annan bedömning motiverad. Det kan sålunda inte *anses rimligt* att studiemedel skall kunna utgå till den som *tack vare maken* får förutsättas leva i mycket goda ekonomiska förhållanden.”¹¹⁷
(min kursivering)

Även här garderade sig alltså utredningen språkligt. Den ”egna principiella inställningen” följde jämlikhetskontraktet; var och en skulle ansvara för sina egna inkomster. Utredningen konstaterade dock att husmorskontraktet hade starkt stöd och använde det passiva verbet ”anses” för att belysa detta.

Makens tillåtna inkomst var något uppjusterad; från 1,3 till 1,4 prisbasbelopp per termin jämfört med PM 92 och 99. Reduktionen var fortsatt $\frac{1}{3}$ istället för $\frac{2}{3}$ av det överskjutande beloppet eftersom ”högre inkomster för maken regelmässigt medför högre standard, åtminstone för honom själv.”¹¹⁸ Även makes förmögenhet skulle räknas som inkomst och därmed innebära en reduktion med $\frac{1}{3}$ för den del av förmögenheten som översteg 4 prisbasbelopp.¹¹⁹ Det vill säga, även om maken skulle försörja familjen ensam antog utredningen att en del av inkomsten inte kom hustrun till godo.

Utredningen konstaterade själv att ”De föreslagna reglerna för hänsynstagande till makes ekonomi kan måhända förefalla generösa.”¹²⁰ Försvaret för detta var att ”En kategori, som framför allt kan tänkas utnyttja det förhållandet att studiemedel kan utgå trots jämförelsevis god ekonomi hos maken, är kvinnor, vilka efter en period av hemarbete önskar återvända till arbetsmarknaden och därför vill skaffa sig en yrkesutbildning.” Även lärare (ett yrke där vid denna tidpunkt 55–60 % av yrkeskåren var kvinnor) som vill vidareutbilda sig nämndes som exempel.¹²¹ Situationen för

116 SOU 1963:74 s 71–73, 76

117 SOU 1963:74 s 73

118 SOU 1963:74 s 74

119 SOU 1963:74 s 76

120 SOU 1963:74 s 74

121 SOU 1963:74 s 76. Statistiken hämtad ur *Kvinnors liv och arbete* s 297

hemmafruar som efter barnens uppväxt ville tillbaka till yrkesarbete diskuterades mer utförligt i samband med återbetalningsreglerna (se undersökningsdel 2 nedan) men förekom alltså även här eftersom de kunde tänkas vilja läsa klart sin utbildning först.

Remissvar och offentlig debatt

Av flera anledningar var det bråttom att gå till beslut. Palme bedömde det färdiga förslaget som politiskt attraktivt och ville genomföra det under våren 1964 för att hinna innan valet samma höst.¹²² Det behövda budgetutrymmet var färdigförhandlat med finansdepartementet.¹²³ Policyfönstret för en studiesocial reform riskerade alltså att stängas om beslutet blev försenat till höstrikdagen.

Utredningen gick ut på remiss i december 1963. Huvudupplagan fanns dock tillgänglig först i januari 1964. Sammanlagt 115 remissinstanser bjöds att svara och 99 svar (samt ytterligare yttranden från akademiska myndigheter) hade inkommit vid remisstidens utgång i mars. Ett urval av remissvaren gavs ut av Saco i ett försök att påverka opinionen.¹²⁴ Den första delen fokuserade på studiebidragets storlek snarare än det totala studiemedelsbeloppet, varför frågan om fribelopp i stort sett förbigicks. Styrelsen för Statens skogsmästarskola pekade dock på nackdelarna för gifta studenter och ”finner den framkomna tendensen vara allvarlig”.¹²⁵ Den andra delen fokuserade på återbetalningsreglerna vilket behandlas senare i uppsatsen.

I debattboken *Kvinnans jämlikhet. Ett framtidsprogram* utgiven av socialdemokraternas studiegrupp för kvinnofrågor (där Maj-Britt Sandlund var sekreterare) i april 1964 ställde sig gruppen positiv till det föreslagna studiesociala stödet. Boken lyfte fram tre aspekter: att fler postgymnasiala utbildningar (med en majoritet kvinnliga studenter) ingick i det nya studiestödet, att studerande med barn fick rätt till ett särskilt barntillägg samt att det vid bedömning av återbetalningsförmåga skulle tas hänsyn till förekomsten av barn i familjen.¹²⁶

Behandling av regering och riksdag

Proposition 1964:138 lades fram den 3 april 1964 efter viss försening.¹²⁷ Propositionen behöll förslaget om fribelopp och inkomst.¹²⁸ Reduktionen på grund av förmögenhet fick dock en något mildare beräkningsgrund i propositionen. Nu föreslogs 1/5 reduktion av studiemedlet för förmögenhet (indi-

122 Ruin 1979 s 69–70

123 Ruin 1979 s 85

124 Remisskritiken mot Studiesociala utredningen 1964 s [5]

125 Remisskritiken mot Studiesociala utredningen 1964 s 25

126 *Kvinnans jämlikhet* 1964 s 32

127 Prop 164:138 s 1. Remisskritiken mot Studiesociala utredningen 1964 s [5].

128 Prop 1964:138 s 13

videns eller hushållets) över 4 prisbasbelopp,¹²⁹ istället för utredningens förslag att förmögenhet över 4 prisbasbelopp skulle räknas som inkomst och därmed reducera studiemedlet med $\frac{2}{3}$ för egen inkomst och $\frac{1}{3}$ för makens.

Ett flertal motioner lämnades in, varav två berörde inkomstprövningen. Riksdagsmotion II:995 föreslog att hänsyn inte skulle tas till den sökandes makes inkomst eller förmögenhet. Motionärerna påpekade att utredningen inte följde sin egen princip ”att två gifta studerande skall behandlas var för sig” när det kom till fribeloppsreglerna. Studiemedelsreduktionen på grund av makes inkomst ”skulle kunna verka hämmande på rekryteringen till olika utbildningslinjer, speciellt när det gäller omskolning och vidareutbildning”. Motionärer var socialdemokraterna Nancy Eriksson, Sigrid Ekendahl, Åke Zetterberg och Viola Sandell. En likalydande motion inlämnades i Första kammaren (I:811) av Lisa Mattson.¹³⁰ (En parentes: i maj 1964 stod striden om ordförandeskapet i Socialdemokratiska kvinnoförbundet mellan Eriksson och Mattson; Mattson vann omröstningen. I denna fråga var de dock överens.)¹³¹ Särskilda utskottet avstyrkte motionerna med hänvisning till risken för skeninskrivningar vid universiteten.¹³²

I den folkpartistiska motionen II:1002 (undertecknad av partiledaren Bertil Ohlin och sex andra riksdagsledamöter) skrev motionärerna: ”Det vore principiellt mest tillfredsställande att vid prövning av studie medel inte ta hänsyn till makes inkomst och förmögenhet. Två makar borde i detta avseende behandlas såsom ekonomiskt fristående individer. Det kan emellertid uppfattas som stötande, om studerande med välbärgad make skulle få lyfta studiebidrag. [...] Med hänsyn till att prövningen mot makes ekonomi är principiellt tveksam och för vår del motiverad utifrån rent praktiska synpunkter finner vi det angeläget både att höja fribeloppet och reduktionsdelen.” I motionen föreslogs därför en fribeloppsgräns för makes inkomst vid 2 prisbasbelopp istället för 1,4 och en förmögenhetsgräns vid 8 prisbasbelopp istället för 4.¹³³ Även om beloppen skiljde sig åt från propositionen var resonemangen nästintill identiska. Avsteget från det förespråkade jämlikhetskontraktet motiverades även av folkpartisterna med en passiv formulering om att det kunde ”uppfattas som stötande” – utan att peka ut vem som var av den uppfattningen.

Det särskilda utskottet behöll propositionens formuleringar kring inkomstgränsen, men när det gällde förmögenhetsgränsen jämkades propositionens förslag (4 prisbasbelopp) med den folkpartistiska motionen II:1002 (8 prisbasbelopp). Särskilda utskottets kompromissförslag blev därmed en förmögenhetsgräns på 6 prisbasbelopp.¹³⁴

129 Prop 1964:138 s 14

130 Motion II:995, I:811 1964

131 Dagens Nyheter 1964-05-04 s 10. Om ordförandestriden, se Karlsson 1996 s 251–255 och Florin 1999 s 111–123.

132 SäU 1964:1 s 85

133 Motion II:1002 1964 s 20

134 Prop 1964:138 s 14, SäU 1964:1 s 85

	Individens inkomst		Makens inkomst	
	Fribelopp (per termin)	Reduktion vid överskjutande belopp	Fribelopp (per termin)	Reduktion vid överskjutande belopp
PM 63A	(inget fribelopp)	–	–	–
PM 72A	≈ 0,55 prisbasbelopp	1/4	–	–
PM 78	1,25 prisbasbelopp	Hela studiemedlet försvinner vid överskjutande belopp	Inkomsterna adderas	Hela studiemedlet försvinner vid överskjutande belopp
PM 80	0,4 prisbasbelopp	4/5	Inkomsterna tudelas	4/5
PM 85	0,3 prisbasbelopp	2/3	1,2 prisbasbelopp	1/2
PM 92	0,3 prisbasbelopp	2/3	1,3 prisbasbelopp	1/3
SOU 1963:74	0,4 prisbasbelopp	2/3	1,4 prisbasbelopp	1/3
Prop 1964:138	0,4 prisbasbelopp	2/3	1,4 prisbasbelopp	1/3
Motion I:811/II:995	0,4 prisbasbelopp	2/3	–	–
Motion I:810/II:1002	0,4 prisbasbelopp	2/3	2 prisbasbelopp	1/3
SäU 1964:1, SFS 1964:401	0,4 prisbasbelopp	2/3	1,4 prisbasbelopp	1/3

Figur 2. Föreslagna inkomstgränser för gifta studenter vid utbetalning av studiemedel (förmögenhetsgränser inte redovisade).

Riksdagsdebatten

Flera riksdagsledamöter uttryckte missnöje mot att gifta studerandes inkomst beräknades utifrån hushåll snarare än individ. Herr Larsson i Umeå (fp) företrädde de folkpartistiska motionärerna (se ovan): ”jag ställer mig ganska tveksam i frågan om huruvida makes inkomst över huvud taget skall påverka studiemedlen. Men det lär vara vissa praktiska skäl som gör att man inte kan slippa prövningen. Vi tycker emellertid att reduktionsregeln sätts i kraft alltför tidigt, och vi föreslår en höjning av fribeloppet för makes inkomst från 140 till 200 procent av basbeloppet”¹³⁵

Andra riksdagsledamöter – tvärs över det politiska spektrat – gick längre i sin kritik. Folke Björkman (h) fann det ”orimligt [...] att inkomsten hos den icke studerande maken skall verka diskvalificerande”¹³⁶)

Ruth Hamrin-Thorell (folkpartistisk riksdagsledamot och tidigare ordförande i Folkpartiets kvinnoförbund¹³⁷) tog till orda i förstakammardebatten: ”En studentfamiljs prekära ekonomi går så gott som alltid ut över den studerande mamman. [...] från vissa kvinnoorganisationer och även från studentskehåll har framförts en propå om att makarna ekonomiskt sett skall behandlas som fristående individer.”¹³⁸

135 AK 1964:27 s 102

136 AK 1964:27 s 99

137 Ruth Lizzie Hamrin-Thorell, www.skbl.se/sv/artikel/RuthHamrinThorell, Svenskt kvinnobiografiskt lexikon (artikel av Kersti Ullenhag), hämtad 2020-02-18

138 FK 1964:27 s 72

Två av de socialdemokrater som motionerat för att avskaffa studiemedelsreduktion på grund av makens inkomst uttalade sig i andrakammardebatten. Nancy Eriksson var först ut:

”Ännu mera stridande mot de principer man i förslaget säger sig vilja hävda är den behovsprövning som tar sikte på makes inkomst. Utredningen förutsatte att stipendier inte skulle utgå till studerande för försörjning av make. Då är det inte heller riktigt att makes inkomst skall vara ett hinder för den studerande att få studiestöd. [...] Fredrika Bremer-förbundet framhöll i sitt remissvar att när den ene maken tvingas bistå den andra hamnar mottagaren i underläge och hans eller hennes handlingsfrihet minskas. Allt fler studerande gifter sig under studietiden. [...] Ett barns ankomst hindrar i många fall hustrun att fullfölja sina studier. Hon får uppskjuta studierna. Mannen kanske hinner bli färdig och få en inkomst, vilket får till följd att när hon möjligen vill återuppta sina studier, så hindras hon att få det stöd av staten som hon är lika beroende av, när maken fått sin utbildning färdig, som hon skulle ha varit när maken studerade. Ett sådant stöd skulle hon ju ha fått, om hon inte fått barn utan kunnat studera i en följd. [...] man ifrågasätter principen om samma rätt till studiemedel för man och hustru.

Ofta är det hustrun som i dessa fall kommer i andra hand. Det kommer att gälla hustrurna som får beskurna möjligheter att fullfölja de studier som de kanske redan lagt ner en del år på. [...] Varför skall kvinnorna vara beroende av familjens lust att avstå en del av sin inkomst för att de skall kunna återuppta eller fullfölja sina studier?”¹³⁹

Eriksson försvarade kvinnors rätt till egen inkomst eftersom ”när den ene maken tvingas bistå den andra hamnar mottagaren i underläge”.¹⁴⁰ Även Nils Kellgren (s) och Åke Zetterberg (s) framförde i debatten att makens ekonomiska ställning ”bör enligt mitt förmenande inte komma in i bilden i detta sammanhang”.¹⁴¹

Jag tolkar detta som att Eriksson anslöt sig till Myrdal och Klein och deras princip om ”kvinnans två roller”. När kvinnan väl var färdig med småbarnsförälderlivet och ville återinträda i yrkesrollen skulle hon inte hindras av fribellopsregler. Eriksson tänkte sig inte att mammorna skulle fortsätta sina studier förrän barnen var stora nog att inte vara i behov av barnomsorg.

Olof Palme försvarade utredningens förslag på följande sätt: ”Vi har gått ett bra stycke på vägen när det gäller att behandla man och kvinna som fristående personer så att säga. Om vi går längre kan det uppfattas som stötande, och då tror jag vi försvårar genomförandet av de principer vi här vill slå

139 AK 1964:27 s 154, 155–156, 158

140 Eriksson hänvisar till Fredrika Bremer-Förbundets remissvar, återgivet i *Remisskritiken mot Studiesociala utredningen 1964* s 87. AK 1964:27 s 155. Se även Eriksson 1964 s 20–21 om hemmafruns ekonomiska beroende av maken.

141 AK 1964:27 s 146, 160

vakt om.”¹⁴²

Han betonade därmed hushållens gemensamma ekonomi i debatten; en kvinna vars man tjänade ordentligt med pengar hade inget behov av egen inkomst i form av studiemedel. Värt att notera är att såväl Edenman som Palme i olika sammanhang använde uttrycket ”kan uppfattas som stötande” utan att precisera för *vem* det skulle kunna vara stötande att en gift kvinnas ekonomi betraktades som fristående från hennes make.¹⁴³ Även den folkpartistiska motionen II:1002 uttryckte sig på liknande sätt (se ovan). En möjlig tolkning är att man inte ville stöta sig med centerpartiet – en samarbetspartner när det gällde studiemedelsreformen men annars ett parti som snarare försvarade husmorskontraktet.¹⁴⁴

När det väl var dags för omröstning bifölls särskilda utskottets förslag med några smärre reservationer. Dessa berörde dock andra detaljer i studiemedelssystemet som inte är relevanta för denna uppsats.

Delfråga 2: hur utformades inkomstprövningen vid återbetalning av studiemedel för gifta återbetalande respektive återbetalande med barn, och överensstämde de olika förslagen med något genuskontrakt?

Ingemar Ståhls förslag

Redan i Ingemar Ståhls första promemoria (PM 60) i januari 1962 tog Ståhl upp problemet att vissa återbetalande riskerade att inte kunna betala räntor och amorteringar. ”I första hand måste uppmärksamheten riktas mot de grupper som totalt eller nästan helt saknar inkomster. [...av dessa] torde den största gruppen utgöras av icke förvärvsarbetande gifta kvinnor.”¹⁴⁵ Ståhl hade alltså redan från första början identifierat att hans ATP-baserade förslag rimmade illa med det befintliga husmorskontraktet.

I promemoria 61 (februari 1962), sammanställd av Olof Ruin, konstaterade utredningen att bland grupperna med begränsad återbetalningsförmåga var det personer som drabbas av sjukdomar, invaliditet eller annan arbetsförmåga som hade starkast argument för en begränsad återbetalningsskyldighet. Hemmafruar nämndes, men hade enligt utredningen inte lika starka skäl för uppskov/begränsning som de förstnämnda grupperna. Ruin sammanfattade:

”För att behandla hemmafruar annorlunda än övriga [det vill säga yrkesarbetande kvinnor] talar framförallt det faktum att dessa inte har några egna inkomster utan att avgifterna

¹⁴² AK 1964:27 s 160–161

¹⁴³ För Edenmans användning, se kommande avsnitt om kvinnliga återbetalande.

¹⁴⁴ Hagemann och Åmark 2000 s 14–15

¹⁴⁵ PM 60 (1962-01-24) s 5. Studiesociala utredningens arkiv vol 5

måste erläggas av männen, som ofta har egna avgifter att inbetala. [...] Mot att behandla hemmafruarna annorlunda talar riskerna att de då drar sig för anställningar samt att akademisk utbildning även om den inte utnyttjas i förvärvslivet utgör ett värde för hela familjen, som det är rimligt att denna får betala för.”¹⁴⁶

För jämlikhetskontraktets förespråkare blev det fel oavsett hur man konstruerade återbetalningssystemet. Om hemmafruar inte fick uppskov på återbetalningarna skulle deras män vara tvungna att betala åt dem, vilket bröt mot det nya jämlikhetskontraktet där varje individ förväntades ansvara för sin egen ekonomi. Motsatsen, att ge hemmafruar uppskov på avgifterna, innebar istället ett ekonomiskt incitament för att bevara husmorskontraktet. Dessa två problem kom att vägas mot varandra genom hela utredningsarbetet.

I promemoria 64 (mars 1962) – sammanställd parallellt med en debatt i dagspressen, se nedan – föreslog Ingemar Ståhl att hemmafruar skulle få en avgiftsreduktion. ”Denna kan göras beroende av exempelvis förekomsten av barn i vissa åldrar eller familjens totala inkomst. Det kan till och med vara möjligt att konstruera sådana reduktionsskalor att arbetsincitamenten ökar för gifta hemmakvinnor, exempelvis genom att låta den totala familjeinkomsten vara reduktionsgrundande om kvinnans inkomst ligger under visst belopp; över detta belopp bestäms reduktionens storlek av kvinnans egen inkomst.”¹⁴⁷ Ståhl lyfte alltså fram möjligheten att med ekonomiska styrmedel uppmuntra, eller åtminstone inte motverka, hemmafruarna att återgå till yrkesarbete. Samtidigt innebar det att gifta män i flera fall skulle behöva betala även hustruns återbetalning av studielånet. Den här kombinationen av hushålls- och individuell bedömning (för gifta återbetalande under respektive över en inkomstgräns) skulle – efter flera omsvängningar längs vägen – visa sig bli en viktig komponent av det blivande återbetalningssystemet.

Dagspressdebatten våren 1962

Det omstridda förslaget om ”omvänd ATP” läcktes till allmänheten av tidningen Nyheternas socialdemokratiska chefredaktör.¹⁴⁸ Flera dagstidningar kommenterade därefter de föreslagna återbetalningsreglerna knutna till inkomsten. Några tidningar (Nyheterna, Vestmanlands läns tidning och Stockholms-Tidningen) ansåg att det vore orimligt eller åtminstone tvivelaktigt att hemmafruar studieskulder skulle betalas av deras män. Nyheterna 27 februari 1962:

”**Flickorna bekymmer.** Många hakar finns naturligtvis i det föreslagna systemet. En gäller exempelvis de flickor som studerar, men som efter giftermål inte skaffar sig egen inkomst. Att mannen då skulle erlägga deras ’akademikeravgift’ på sin lön låter sig inte göras, utan

146 PM 61 (1962-02-08/09) s 13–14. Studiesociala utredningens arkiv vol 5

147 PM 64 (1962-03-13) s 23–24. Studiesociala utredningens arkiv vol 5

148 Ruin 1979 s 44–45. Nyheterna 1962-02-27

de får hänföras till den kategori som undantas återbetalningsskyldighet.”¹⁴⁹

Stockholms-Tidningen 4 mars 1962:

”En annan form av belastning uppkommer genom att de studenter som aldrig kommer ut i förvärvslivet — t ex hemmaarbetande kvinnor — inte får några inkomster, som avgifter kan debiteras på. [...] Och har man tänkt sig en avskrivning av hela studieskulden för de icke förvärvsarbetande kvinnorna? Skall kanske männen betala deras studieskulder? Och om kvinnorna arbetar på deltid, skall de då få lägre avgifter eller inga avgifter alls?”¹⁵⁰

Vestmanlands Läns Tidning 5 mars 1962:

”Det är obekant hur man tänkt förfara med de akademiker, som aldrig får sina studiers resultat antecknade i något lönekuvert, de kvinnor som blir hemmafruar t. ex. Skall deras män övertaga hustrurnas poäng [det vill säga återbetalningskrav] och få en livstidsskatt extra på ytterligare några procent?”¹⁵¹

Expressen däremot ställde sig tveksam till att hemmafruarna skulle vara de enda som slapp återbetalningskrav. Istället förespråkade de generell stipendiering, det vill säga att stryka återbetalningskraven för samtliga studenter, inte bara hemmafruarna:

”Därtill kommer att det framlagda förslaget inte alls löser de problem som det kommer att stå strid kring, om man föreslår ett system med allmän stipendiering. Ett exempel: den känslomässiga reaktionen mot att samhället bekostar utbildning för kvinnor som kanske genast efter examen gifter sig och aldrig kommer ut i förvärvsarbete blir ännu mycket starkare med det nya förslaget. [...man] måste vara bra optimistisk om man tror att det skulle vara lättare att få riksdagen att acceptera ett stipendiesystem där bara de som sedan aldrig i förvärvsliv använder sin utbildning skulle få ett verkligt stipendium.”¹⁵²

Expressen konstaterade vidare att det existerande studiestödet med garantilån var ofördelaktigt för hemmafruar (garantilånen hade en kort amorteringstid utan möjlighet till uppskov), men att det skulle vara ”principiellt besynnerligt” att premiera just hemmafruarna genom uppskov från återbetalningarna i ett framtida system. Tidningens lösning på problemet var som sagt generella stipendier.¹⁵³

Även Dagens Nyheter var negativt inställda till hemmafruarnas uppskov från återbetalningar:

149 Nyheterna 1962-02-27

150 Stockholms-Tidningen 1962-04-03

151 Vestmanlands Läns Tidning 1962-03-05

152 Expressen 1962-03-03

153 Expressen 1962-03-09

”Hemmafruar drabbas’ En av de märkligaste konsekvenserna av detta mycket genomgående egendomliga förslag är att hemmafruar med akademisk examen kommer att få ännu mindre utbyte än nu av sitt förvärvsarbete, framhåller Ruth Sävthagen, ordförande i SACO:s yngre råd. Om de håller sig hemma slipper de amortera sina lån, men om de arbetar drabbas de av både sambeskattningen och av amorteringar, som dessutom stiger i proportion till inkomsten!”¹⁵⁴

”så skulle systemet för det första klart gynna dem som föredrar att stanna hemma efter examen och för det andra utgöra en kraftig broms på viljan att efter en tids frånvaro från yrkesarbete på nytt ta en tjänst. Arbetsmarknaden skulle därigenom undandragas åtskilliga värdefulla krafter, framför allt kvinnor.”¹⁵⁵

Det var alltså de kvinnor som uppfyllde Myrdal och Kleins norm om ”kvinnans två roller” som skulle drabbas, när de efter hemmaarbete under småbarnsförälderåren ville återgå ut i arbetslivet. Då skulle de dubbelbestraffas dels genom studielånens återbetalningar, dels av sambeskattningen.

I promemoria 67 (april 1962) presenterades inget komplett förslag till återbetalningssystem, men ”För att lösa problemet med de icke-förvärvsarbetande gifta kvinnorna föreslås att olika skalor tillämpas för gifta och ogifta”, alltså ingen större förändring jämfört med promemoria 64.¹⁵⁶

Anpassning till husmorskontraktet

I promemoria 73 (oktober 1962) ändrades återbetalningssystemet. Liksom i frågan om studenternas inkomstprövning skedde en omsvängning mot husmorskontraktet. Hushållsinkomsten (för par som omfattades av sambeskattningen) användes nu för att avgöra när återbetalningarna skulle inledas, men med undantag för hemmafruarna: ”Vid tillämpning av denna regel skall dock hänsyn inte tagas till den andra makens inkomst, om den egna taxerade inkomsten inte överstiger 1 basbelopp.”¹⁵⁷ Till skillnad mot förslaget i promemoria 64 ovan skulle alltså hemmafruar utan inkomst (under 1 prisbasbelopp) helt undantas från återbetalningskrav. I den återbetalningsmodell som användes i denna promemoria beräknades avgiften utifrån antalet år man förväntades kunna återbetala. De hemmafruar som återgick i arbete efter småbarnsförälderåren fick en egen avskrivning utformad på följande sätt: när de inte hade någon inkomst (under 1 basbelopp) behövde de inte betala tillbaka på studielånet, men när de väl började betala tillbaka räknades hemmafruåren (specifikt de med vård

154 Dagens Nyheter 1962-03-10. Sävthagen var Sveriges första kvinnliga kårordförande och vid denna tidpunkt docent i genetik vid Stockholms universitet.

155 Dagens Nyheter 1962-03-13

156 PM 67 (april 1962) s 24. Studiesociala utredningens arkiv vol 6

157 PM 73 (1962-10-13) s 7. Studiesociala utredningens arkiv vol 6

av barn 0–16 år) som ”återbetalningsår” trots att ingen återbetalning skedde.¹⁵⁸

Återbetalningssystemet i promemoria 73 var alltså tydligt utformat utifrån husmorskontraktet. Både de kvinnor som förblev hemmafruar livet ut och de som återinträdde i yrkesarbete efter att barnen växt upp fick betydande avskrivningar av studielånen, till skillnad från de som började yrkesarbete direkt efter examen. Hemmafruarna med barn var dock i fokus – ”Det får antagas vara en undantagsföreteelse att kvinnor avhåller sig från förvärvsarbete av annan anledning.”¹⁵⁹

I promemoriorna 77 och 78 (november 1962) kvarstod det principiella undantaget för återbetalande med barn, men beräkningssättet ändrades och villkoren skärptes. För den som sambeskattades (förutom gifta par gällde detta även samboende med gemensamma barn samt frånskilda som fortsatt bodde tillsammans) skulle inkomsten gemensamt utan undantag. Istället infördes en högre avgiftsspärr för barnbidragsberättigade föräldrar med barn 0–10 år: 6 prisbasbelopp istället för 4. Barnbidragsvillkoret innebar att endast den förälder som tog emot barnbidraget (oftast mamman) fick den högre avgiftsspärren. Genom denna konstruktion kunde även ensamstående föräldrar ta del av undantaget. Till skillnad från i promemoria 73 innebar småbarnsårens uppskov inte längre en avskrivning – istället förlängdes återbetalningstiden med motsvarande antal år. När barnen fyllt 11 beräknades avgiften utifrån hushållets inkomst oavsett om kvinnan hade egna inkomster eller ej.¹⁶⁰ Avgiftsgränsen skärptes något i promemoria 80 (odaterad) – istället för 4 respektive 6 prisbasbelopp sattes gränsen till 3 respektive 5 prisbasbelopp.¹⁶¹

Kvinnans två roller

I promemoria 87 reviderades återbetalningsreglerna för gifta återbetalande än en gång. Utgångspunkten var nu att ”Den omständigheten att den avgiftsskyldige är gift bör enligt utredningens mening inte i och för sig föranleda någon avvikelse från den beskattningsbara inkomsten.”¹⁶² Denna princip förkastades dock raskt eftersom hemmafruarna ”med hänsyn till makens inkomster likväl ha de ekonomiska förutsättningarna för att fullgöra sin återbetalningsskyldighet”.¹⁶³ Utredningen hade nu hunnit ta del av det statistiska underlaget och konstaterade att år 1960 var det över hälften av de kvinnliga akademikerna med mindre än 10 000 kr i beskattningsbar inkomst. Varför, frågade sig utredningen, stod så många högskoleutbildade kvinnor utanför arbetsmarknaden? ”Självfallet dikteras kvinnans ställningstagande härvid i många fall av förekomsten av barn. Men en mycket

158 PM 73 (1962-10-13) s 10–11. Studiesociala utredningens arkiv vol 6

159 PM 73 (1962-10-13) s 10. Studiesociala utredningens arkiv vol 6

160 PM 77 (1962-11-19) s 4–5. PM 78 (1962-11-24) s 13–15. Studiesociala utredningens arkiv vol 6

161 PM 80 (odaterad, tidigast 1962-11-27) s 19–23. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

162 PM 87 (odaterad, senast 1963-04-01) s 20. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

163 PM 87 (odaterad, senast 1963-04-01) s 21. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

betydande roll för ställningstagandet får likväl mannens inkomstförhållanden antagas spela.”¹⁶⁴

För en gångs skull formulerade sig utredningen tydligt om regelverkets normerande roll. Att vara hemmafru för att ta hand om småbarn var acceptabelt: ”Tillbörlig hänsyn bör också tas till det förhållandet att den avgiftsskyldige har små barn.” ”[D]en som tack vare makens inkomster anser sig inte behöva förvärvsarbete”¹⁶⁵ hade dock inget giltigt skäl till uppskov på återbetalningen. Detta var en närmast ordagrann återgivning av Myrdal och Kleins föreslagna genuskontrakt i *Kvinnans två roller*.

Avgiftsspärren sattes nu till 2 prisbasbelopp. Avgiftsunderlaget utgick från den egna beskattningsbara inkomsten, men med några undantag som uttryckligen syftade till att uppmuntra hemmafruar att yrkesarbeta. Giftna återbetalandes avgiftsunderlag bestod av den egna inkomsten + 50 % av makens inkomst. Därtill avrundades inkomst under 0,5 prisbasbelopp upp till detta belopp – en modifierad version av upplägget från promemoria 64 från mars 1962 (se ovan).¹⁶⁶ Förälder med barn 0–10 år (detta gällde nu båda föräldrarna, inte bara den barnbidragsberättigade) drog av 0,5 till 1 prisbasbelopp från sin inkomst vid beräkning av avgiftsunderlaget.¹⁶⁷ Detta innebar dels en högre avgiftsspärr, dels en minskning av den årliga återbetalningssumman eftersom den beräknades procentuellt utifrån avgiftsunderlaget.¹⁶⁸

I promemoria 98 (juli 1963) gjordes en mindre justering av ”hemmafrugränsen”; den egna inkomstens avrundades nu upp till 1 prisbasbelopp istället för 0,5 prisbasbelopp, alltså något skärpta villkor.¹⁶⁹ Dessutom adderades nu egen förmögenhet över 4 prisbasbelopp och 50 % av makens förmögenhet över 4 prisbasbelopp till avgiftsunderlaget.¹⁷⁰

Promemoria 98 behandlades på utredningens möte i Kalmar i juli 1963 och i protokollet noterades att ”Under behandlingen av promemorian beslöts bl.a. att det föreslagna barnavdraget skulle halveras” (till 0,5 prisbasbelopp).¹⁷¹

164 PM 87 (odaterad, senast 1963-04-01) s 22. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

165 PM 87 (odaterad, senast 1963-04-01) s 22. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

166 PM 87 (odaterad, senast 1963-04-01) s 22. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

167 Avdraget baserades på den beskattningsbara inkomsten med en miniminivå på 0,5 prisbasbelopp och ett maxtak på 1 prisbasbelopp. PM 87 (odaterad, senast 1963-04-01) s 26. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

168 PM 87 (odaterad, senast 1963-04-01) s 26. Studiesociala utredningens arkiv vol 7

169 PM 98 (1963-07-15) s 35. Studiesociala utredningens arkiv vol 8.

170 PM 98 (1963-07-15) s 44. Studiesociala utredningens arkiv vol 8.

171 Protokoll fört vid studiesociala utredningens sammanträde i Kalmar den 22–25 juli 1963. Studiesociala utredningens arkiv vol 1.

Utredningens förslag

I rapporten *Rätt till studiemedel* ägnades 20 sidor åt avsnittet ”Anpassningen till den individuella betalningsförmågan”.¹⁷² Det föreslagna regelverket återspeglade i stort utformningen från promemoria 87 och 98 med undantag för den minskade barnreduktionen.¹⁷³

	<i>Avgiftsgräns och avgiftsunderlag</i>
PM 60	Inget konkret förslag
PM 61	Inget konkret förslag
PM 64	Inget konkret förslag – avgiftsreduktion för hemmafruar
PM 67	Inget konkret förslag – olika skalor för gifta och ogifta
PM 73	Inget konkret förslag – hemmafruar med inkomst under 1 prisbasbelopp får uppskov
PM 77/78	Uppskov vid hushållsinkomst under 4 prisbasbelopp. För föräldrar med barn 0–16 år är spärren istället 6 prisbasbelopp.
PM 80	Uppskov vid hushållsinkomst under 3 prisbasbelopp. För föräldrar med barn 0–16 år är spärren istället 5 prisbasbelopp.
PM 87	Individuell avgiftsgräns 2 prisbasbelopp. Avgiftsunderlaget beräknades på följande sätt: Egen inkomst (minst 0,5 prisbasbelopp) plus 50 % av makens inkomst. Minskas med 0,5–1 prisbasbelopp vid barn 0–10 år.
PM 98	Individuell avgiftsgräns 2 prisbasbelopp. Avgiftsunderlaget beräknades på följande sätt: Egen inkomst (minst 1 prisbasbelopp) + egen förmögenhet över 4 prisbasbelopp + 50 % av makens inkomst + 50 % av makens förmögenhet över 4 prisbasbelopp. Minskas med 1 prisbasbelopp vid barn 0–10 år.
SOU 1963:74, Prop 1964:138	Individuell avgiftsgräns 2 prisbasbelopp. Avgiftsunderlaget beräknades på följande sätt: Egen inkomst (minst 1 prisbasbelopp) + egen förmögenhet över 4 prisbasbelopp + 50 % av makens inkomst + 50 % av makens förmögenhet över 4 prisbasbelopp. Minskas med 0,5 prisbasbelopp vid barn 0–10 år.
SäU 1964:1, SFS 1964:401	Individuell avgiftsgräns 2 prisbasbelopp. Avgiftsunderlaget beräknades på följande sätt: Egen inkomst (minst 1 prisbasbelopp) + egen förmögenhet över 6 prisbasbelopp + 50 % av makens inkomst + 50 % av makens förmögenhet över 6 prisbasbelopp. Minskas med 0,5 prisbasbelopp vid barn 0–10 år.

Figur 3. Förslag på avgiftsgränser och avgiftsunderlag vid återbetalning av studiemedel.

Remissvaren

Ett redaktionellt urval av remissvar publicerades av Saco, se ovan. Den andra delen av sammanställningen fokuserade på återbetalningsreglerna. De huvudsakliga invändningarna berörde indexuppräkningen av de årliga avgifterna/amorteringarna, men några remissinstanser berörde avgiftsspärren och dess koppling till makes inkomst och förmögenhet. Länsstyrelsen i Östergötlands län kritiserade indirekt det komplicerade uppbygget med avgiftsspärr och avgiftsunderlag och förväntade sig inte att några större grupper skulle behöva uppskov på återbetalningarna: ”Hur man skall kunna i skälig utsträckning hjälpa den lilla grupp, som av en eller annan orsak råkar ut för betalningssvårigheter, synes vara ett marginalproblem, som icke bör få bestämma utformningen av systemet för det stora

¹⁷² SOU 1963:74 s 103–122

¹⁷³ SOU 1963:74 s 107–109

flertalet låntagare.”¹⁷⁴ Till denna uppfattning anslöt sig även Saco.¹⁷⁵ Ett flertal remissinstanser förespråkade individuell bedömning av uppskov istället för en generell avgiftsspärr.¹⁷⁶

Saco sammanfattade utredningens inställning till kvinnors yrkesarbete: ”Utredningens förslag fäster avseende enbart vid förekomsten av barn (oavsett antalet) under 10 år, och synes därför motiverat av hänsyn till huruvida hustrun kunna åta sig förvärvsarbete eller inte.”¹⁷⁷ ”Å ena sidan har man inte velat helt utesluta [makens inkomst som avgiftsunderlag]: postgymnasialt utbildade hemmafruar i familjer med goda ekonomiska förhållanden skulle då otillbörligt gynnas. Å andra sidan har man inte ’sambeskattningsmässigt’ velat lägga samman de båda makarnas inkomster och förmögenheter: det skulle verka stötande med hänsyn till makarnas skilda ekonomi.”¹⁷⁸ Det är tydligt att Saco (genom sin utredningsrepresentant Bertil Östergren) var väl medvetna om det dilemma i återbetalningssystemet som hela tiden varit närvarande. Värt att notera är också att Saco här använde en vag formulering (”det skulle verka stötande”) riktad mot förespråkare av jämlikhetskontraktet, liknande de vaga formuleringar från utredningen som istället riktat sig mot husmorskontraktets förespråkare.

Saco lade fram ett eget förslag till studiemedelssystem och hade där inga generella uppskov vid låg inkomst, endast ett ettårigt anstånd på amorteringar vid barnafödande.¹⁷⁹ Jag tolkar detta som en anslutning till jämlikhetskontraktet – vilket är intressant i sig eftersom Saco var mitt i sin omsvängning från att förespråka sambeskattning (1957, 1962–63) till att i remissvar, reservation och särskilt yrkande till skatteberedningen våren 1964 istället vilja se ”särbeskattning på lång sikt och partiella reformer på kort sikt”.¹⁸⁰

Fredrika Bremer-förbundet betonade i sitt remissvar att avgiftsunderlaget borde beräknas individuellt utan att ta hänsyn till makes inkomst och förmögenhet. Den hemmafru som behövde be om pengar från maken för att återbetala på studielånet hamnade i en beroendesituation. I förlängningen oroade sig förbundet för att systemet skulle ”verka som en hämsko på studieintresset” för kvinnor.¹⁸¹ Liksom Nancy Eriksson i riksdagsdebatten (se ovan) var de praktiska ekonomiska konsekvenserna i fokus. Till skillnad från jämlikhetskontraktets förespråkare hade förbundet inget att invända mot hemmafruarnas livsval.

174 *Remisskritiken mot den Studiesociala utredningen 1964* s 51

175 *Remisskritiken mot den Studiesociala utredningen 1964* s 72–73

176 Garantilänenämndens representanter, Statsstipendienämnden i Lund, Generalpoststyrelsen, Studiehjälpnsnämnden, Svenska Sparbanksföreningen. *Remisskritiken mot den Studiesociala utredningen 1964* s 56–61, 66–67

177 En snarlik formulering användes av Tekniska Läroverkens Elevförbund. *Remisskritiken mot den Studiesociala utredningen 1964* s 74, 82.

178 *Remisskritiken mot den Studiesociala utredningen 1964* s 75

179 *Remisskritiken mot den Studiesociala utredningen 1964* s 78

180 Lyttkens 1992 s 77–78, 83–84. Bertil Östergren var ledamot även i Skatteberedningen.

181 *Remisskritiken mot den Studiesociala utredningen 1964* s 87

Behandling av regering och riksdag

Propositionen var identisk med utredningsförslaget, se ovan. Särskilda utskottet föreslog en höjning av förmögenhetsgränserna från 4 till 6 prisbasbelopp.¹⁸²

Riksdagsdebatten

Ruth Hamrin-Thorell (fp) betonade att ett helt individuellt återbetalningssystem ”blir onekligen enligt min uppfattning ett nytt incitament för gifta kvinnor att inte gå ut i förvärvslivet, och vi har alldeles tillräckligt av sådana redan förut.”¹⁸³ Det viktigaste för Hamrin-Thorell var att systemet skulle vara utformat så ”att den gifta, välutbildade kvinnliga arbetskraften stimuleras att förvärvsarbeta.” Att göra återbetalningarna avdragsgilla kunde vara ett sätt att uppmuntra hemmafruar att återvända ut i arbetslivet utan att behöva ta hänsyn till makes inkomst.¹⁸⁴

Gösta Jacobsson (h) försvarade de befintliga, behovsprövade naturstipendierna och implicit hemmafrukontraktet: ”Inte minst har dessa statliga stipendier inneburit en trygghet och en stimulans för de kvinnliga studenterna, som av naturliga skäl varit särskilt rädda för att skuldsätta sig.”¹⁸⁵

Nils Kellgren (s) gick i försvar för husmorskontraktet: ”När barnen börjar anlända tvingas kanske hustrun lämna sitt förvärvsarbetet. Vi antar att mannen har så pass hög inkomst som 40 000 kronor per år. Han skall då på sin inkomst amortera både hennes och sin egen studieskuld, och det innebär att amorteringarna, om han är uppe i 30-årsåldern, kommer att bli 180 à 200 kronor i månaden. Det är inte betydelselöst som argument i löneförhandlingarna, där han begär en ekonomisk ställning som gör det möjligt för honom att upprätthålla en traditionell levnadsstandard och samtidigt genomföra dessa amorteringar.”¹⁸⁶

Som redan nämnts röstade riksdagen för särskilda utskottets förslag med endast enstaka reservationer.

Epilog

Studiemedelssystemet trädde i kraft den 1 januari 1965¹⁸⁷ och kombinationen av studiebidrag och studielån består än idag. Kompromissen där såväl utbetalning som återbetalning av studiemedel till viss del berodde av makens inkomst blev kvar i den första större omarbetningen av studie-

182 SäU 1964:1 s 88

183 FK 1964:27 s 72

184 FK 1964:27 s 72–73

185 FK 1964:27 s 98

186 AK 1964:27 s 148

187 SFS 1964:401

medelssystemet 1973 och avskaffades först 1988–1989.¹⁸⁸ Makeprövningen vid återbetalning ströks i en extrainkallad proposition 1987.¹⁸⁹ I propositionen 1987/88:116 – undertecknad av utbildningsminister Lennart Bodström, en av ledamöterna i Studiesociala utredningen – fastslås att ”Studiemedel föreslås utgå som ett generellt stöd till alla behöriga sökande utan differentiering med hänsyn till ålder, familjesituation eller bostadsort. De nuvarande barntilläggen slopas.”¹⁹⁰ Övergången till jämlikhetskontraktet var slutförd.

188 SFS 1973:349, SFS 1988:877

189 Prop 1987/88:29 s 1

190 Prop 1987/88:116 s 1

Resultat

Inkomstprövning för gifta studenter: jämlikhetskontrakt med förhinder

Utredningens hållning kan, efter ett antal kringelikrokar längs vägen vilket tyder på att avvägningen var långt ifrån självklar, sammanfattas på följande sätt: idealet var att vuxna människor skulle försörja sig själva individuellt – i linje med jämlikhetskontraktet. Utredningen uppfattade dock ett outtalat motstånd mot detta; främst mot att kvinnor med (genom maken) hög hushållsinkomst ändå hade rätt till studiemedel.

Den pragmatiska kompromissen blev att ta viss hänsyn till dessa motståndare och bedöma försörjningsbördan utifrån både individ och hushåll. Detta stötte på en del motstånd i riksdagen, både av principiella och praktiska skäl, men utredningens och regeringens linje gick vinnande ur diskussionen. Jämfört med det tidigare studiesociala stödet var det nya studiemedelssystemet en förändring i jämlikhetskontraktets riktning, framför allt genom den avskaffade behovsprövningen mot föräldrarnas gemensamma inkomst.

Omsvängningen i jämlikhetskontraktets riktning inträffade i början av 1963. Parallellt med detta kallade utredningen formellt Annika Baude, Kerstin Lindahl-Kiessling och Maj-Britt Sandlund att bistå utredningen. På grund av källäget är det tyvärr fortsatt oklart om eller hur experterna (varav Kerstin Lindahl-Kiessling redan informellt bistått utredningen i dess arbete) påverkade utredningens förslag, men det är tydligt att utredningen under våren 1963 principiellt tog ställning för jämlikhetskontraktet och dess uppvärdering av kvinnors yrkesarbete över hemarbete.

Inkomstprövning för gifta återbetalande: kvinnans två roller

Utifrån jämlikhetskontraktet uppstod ett svårlöst dilemma i utredningens arbete med uppskovsreglerna för återbetalande. Dels borde varje återbetalande bedömas individuellt, dels borde kvinnligt yrkesarbete premieras ekonomiskt. Utredningens kompromiss landade till slut i att räkna med en del av makens inkomst i avgiftsunderlaget, men att införa ett undantag för ”legitima” hemmafruar: de med barn i ålder 0–10 år. Den normativa nivån av genuskontraktet framträdde därmed tydligare i denna fråga än kring fribeloppet, och utredningens hållning låg mycket nära det ideal Alva Myrdal och Viola Klein formulerade i *Kvinnans två roller*. Den generella jämlikhetsprincipen om att varje individ borde stå för sin egen försörjning (och därmed även sina återbetalningar på studielånet) gällde inte hemmafruarna med yngre barn som istället förväntades ägna sig åt barnomsorg. Normen stadfästes i studiemedelssystemet och bestod fram till sent 1980-tal.

En otydlig motståndare

Vem försvarade husmorskontraktet? Såväl socialdemokratiska som folkpartistiska debattörer beskrev ett motstånd mot deras idéer om individens ansvar för sin egen försörjning. Med hjälp av passiva satsar undvek de att peka ut vem som egentligen var motståndare. De ledamöter som tog till orda i riksdagsdebatten ville snarare renodla studiemedelssystemet utifrån jämlikhetskontraktet. Den politiska debatten pekade framåt mot jämlikhetskontraktets genombrott, där det var systemets inbyggda tröghet som bromsade övergången snarare än ett aktivt motstånd. Detta överensstämmer med bilden av genuskontraktet som ett system för samförstånd snarare än konflikt. Eventuellt ville studiemedelsreformens förespråkare inte stöta sig med centerpartiet – en samarbetspartner i den studiesociala frågan men motståndare när det gällde genuskontraktet.

Studiemedelsreformen och genuskontrakten

Sammantaget förespråkade utredningen ett slags jämlikhetskontrakt-i-princip där avstegen betraktades som pragmatiska snarare än önskvärda. Jämlikhetskontraktets förespråkare blickade framåt mot kommande segrar och var nöjda med det ”steg på vägen” som togs.

Varför skedde omsvängningen?

På aktörsnivån är Ingemar Ståhl, Annika Baude och Maj-Britt Sandlund tidiga exempel på policy-entreprenörer. Ståhl bidrog med ett flexibelt lösningsförslag som kunde skräddarsys utifrån den politiska viljan. Baude och Sandlund var aktiva ”sammankopplare” som knöt ihop den studiesociala frågan med de bredare jämställdhetsreformerna inom arbetslivet. Baude och Sandlund träffade utredningens ordförande Palme en dryg månad innan de kallades som experter till utredningen.

På strukturnivå passar studiemedelsreformen mycket väl in i det tidiga 1960-talets politiska fokus på att öka kvinnornas förvärvsarbete. Arbetskraftsbristen innebar möjlighet för samförstånd mellan arbetarrörelsens och arbetsgivarnas organisationer, kanske främst representerat av kampanjen kring SNS-publikationen *Kvinnors liv och arbete* – i vilken Annika Baude började byggde upp sitt inflytelserika nätverk Grupp 222.

Summary

In 1964, the Swedish parliament decided on a reformed student finance system with a combination of student grants and student loans. In this paper, the creation of two specific parts of the student finance system are analyzed using the gender contract model of Yvonne Hirdman.

Studiesociala utredningen, the committee responsible for preparing the new system, was established in 1959. It consisted mainly of younger academics, all men. The initial goal was to present a student finance system consisting only of grants, but by 1961 the work had stalled.

A new approach combining student grants and student loans was proposed in January 1962 by Ingemar Ståhl, a young political economist. While the existing student financing system was largely means tested using combined parental income (adhering to the housewife contract, where a sole male breadwinner was the norm for married couples), Ståhl's proposal was mainly in line with the gender equality contract, where individuals were responsible for their own livelihood.

Over the course of the committee's work during 1962, the regulation proposals were adapted to the housewife contract.

In early 1963, the committee invited three additional experts to assist in its work. Annika Baude and Maj-Britt Sandlund were both outspoken in favor of the gender equality contract. Baude worked with the campaign surrounding the influential research anthology *Kvinnors liv och arbete* (Women's Lives and Work) published in late 1962 while Sandlund was a member of several political committees dealing with education and/or gender issues. The third expert, Kerstin Lindahl Kiessling, had already consulted with the committee's secretariat.

The invitation of the three experts coincided with a turnaround in the committee's principles for means testing in the new system. Beginning in April 1963 Studiesociala utredningen favored the gender equality contract in principle, but not fully in practice. The committee proposed and parliament approved a system based on ideas put forward by Alva Myrdal and Viola Klein in their book *Women's Two Roles : Home and Work*: married women with academic degrees were expected to be housewives during the children's upbringing, but should thereafter be encouraged to return to professional work. Even though this compromise did not fully adopt the principles of the gender equality contract, it was still a marked departure from the previous student finance system. The system's separate means testing rules for individuals and married couples remained in place until the late 1980s.

Referenser

Otryckt material

Riksarkivet Marieberg

Studiesociala utredningens arkiv SE/RA/321933.

Volym 1 & 2: Diverse dokument

Volym 5: PM 60, 61, 62

Volym 6: PM 63A, 63B, 64, 67, 72A, 73, 77, 78

Volym 7: PM 80, 85, 87, 92

Volym 8: PM 98, 99

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek

Annika Baudes arkiv (2595) volym 4. Förteckning: <https://arkivkatalog.arbark.se/?refkod=2595>

Olof Palmes arkiv (676) volym 4.2.4–4.2.8. Förteckning: <https://arkivkatalog.arbark.se?refkod=676>

Ulf Larssons arkiv (1184) volym 48. Förteckning: <https://arkivkatalog.arbark.se?refkod=1184>

Offentligt tryck

SOU 1963:74. *Studiesociala utredningen. 4. Rätt till studiemedel*

Svensk författningssamling 1964:401, 1973:349, 1988:877

Sveriges statskalender 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1965, 1970, 1978

Riksdagstryck

Digital fulltext för samtliga protokoll finns i Riksdagens söktjänst: <https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/>

Propositioner

Prop 1964:138, Prop 1987/88:29, Prop 1987/88:116

Riksdagsmotioner

Motion 1964:I:811, Motion 1964:II:995, Motion 1964:II:1002

Utskottsbetänkanden

SäU 1964:1

Riksdagsprotokoll

AK 1963:18, FK 1964:27

Dagspress

Dagens Nyheter 1960-12-15, 1962-03-10, 1962-03-13, 1963-12-08, 1964-04-30, 1964-09-19, 1964-11-22

Expressen 1962-03-03, 1962-03-09

Nyheterna 1962-02-27

Stockholms-Tidningen 1962-03-04

Svenska Dagbladet 1959-11-11, 1961-10-21

Vestmanlands Läns Tidning 1962-03-05

Intervjuer och mejlkorrespondens

Intervju med Kerstin Lindahl-Kiessling, 2020-02-10

Telefonintervju med Maj-Britt Sandlund, 2020-02-18

Mejlkorrespondens med Olof Ruin, 2020-05-04

Litteratur

Andersson, Leif (red.), *När Tage Erlander styrde landet: rapport från ett seminarium i Riksdagshuset 19 september 2001*, Riksbankens jubileumsfond i samarbete med Gidlund, Stockholm, 2002

Baude, Annika (red.), "Inledning", *Visionen om jämställdhet*, Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS), Stockholm, 1992, s 9–16

Bodström, Lennart, *Mitt i stormen*, Hjalmarson och Högberg, Stockholm, 2001

Bystedt, Britt-Marie, *Studiehandledning till Kvinnans två roller av Myrdal–Klein*, Tiden, Stockholm, 1957

Dahlström, Edmund (red.), *Kvinnors liv och arbete: Kvinnors liv og arbeid : svenska och norska studier av ett aktuellt samhällsproblem*, SNS, Stockholm, 1962

Edenheim, Sara, "Att komma till Scott : teorins roll inom svensk genushistoria", *Scandia*, 2012(78):2/ Suppl, s 22–32

Edvinsson, Rodney och Söderberg, Johan, "A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008", *Review of Income and Wealth*, 2011(57):2, s 270–292, <http://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm>

Eriksson, Nancy, *Bara en hemmafru: ett debattinlägg om kvinnan i familjen*, Forum, Stockholm, 1964

Florin, Christina, "Skatten som befriar: hemmafruar mot yrkeskvinnor i 1960-talets särbeskattningsdebatt", Florin, Christina, Sommestad, Lena och Wikander, Ulla (red.), *Kvinnor mot kvinnor: om systerskapets svårigheter*, Norstedt, Stockholm, 1999, s 106–135

Florin, Christina och Nilsson, Bengt, "Något som liknar en oblodig revolution...": *jämställdhetens politi-*

sering under 1960- och 70-talen, Umeå universitet, Umeå, 2000

Fredriksson, Gunnar, "[Recension av: Ruin, Olof: Studentmakt och statsmakt]", *Statsvetenskaplig tidskrift*, 1980(83):1, s 75–77

Garsten, Christina, Rothstein, Bo och Svallfors, Stefan, *Makt utan mandat: de policyprofessionella i svensk politik*, 1. uppl., Dialogos, Stockholm, 2015

Gradin, Anita, "Annika Baude och visionen om jämställdhet", Fölster, Kaj, Gustafsson, Stig och Winai Ström, Gabriele (red.), *Annika Baude: pionjär för jämställdhet*, TCO, Stockholm, 2007, s 9–11

Hagemann, Gro och Åmark, Klas, "Från 'husmorskontrakt' till 'jämställdhetskontrakt': Yvonne Hirdmans genusteori", *Häften för kritiska studier*, 2000(33):2, s 4–38

Hirdman, Yvonne, "Genussystemet : reflexioner kring kvinnors sociala underordning", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1988:3, s 49–63

Hirdman, Yvonne, "Genussystemet" i Maktutredningen, *Demokrati och makt i Sverige: Maktutredningens huvudrapport (SOU 1990:44)*, Allmänna förl., Stockholm, 1990, s 73–116

Hirdman, Yvonne, *Med kluven tunga: LO och genusordningen*, Atlas, Stockholm, 1998

Hirdman, Yvonne, "Om genuskontrakt", *Häften för kritiska studier*, 2000(33):2, s 28–38

Hirdman, Yvonne, *Genus: om det stabila föränderliga former*, 2. [rev.] uppl., Liber, Malmö, 2001/2003

Irlinger, Irma, *TCO och kvinnorna: tidsperioden 1944–1974 : studie av TCOs och SIFs arbetsmarknadspolitik och behandling av principen lika lön för lika arbete*, Uppsala universitet, Uppsala, 1990

Karlsson, Gunnel, *Från broderskap till systerskap. Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*, Arkiv, Lund, 1996, <http://hdl.handle.net/2077/12178>

Kvinnans jämlikhet: ett framtidsprogram, Ny uppl., 1965, Tiden, Stockholm, 1964

Larsson, Ulf, *Olof Palme och utbildningspolitiken*, Hjalmarson och Högberg, Stockholm, 2003

Lyttkens, Sonja, "Införande av särbeskattning i Sverige", Baude, Annika (red.), *Visionen om jämställdhet*, SNS (Studieförbundet Näringsliv och samhälle), Stockholm, 1992, s 73–93

Manns, Ulla, "Historiska rum", *Scandia*, 2012(78):2/Suppl, s 65–69

Moberg, Eva, "Kvinnans villkorliga frigivning", Arnberg, Klara, Sundevall, Fia och Tjeder, David (red.), *Könspolitiska nyckeltexter 2. Från befolkningskris till talibantal 1930–2002*, Makadam, Göteborg, 1961[2012] s 85–96

Myrdal, Alva och Klein, Viola, *Kvinnans två roller*, Tiden, Stockholm, 1957

Remisskritiken mot Studiesociala utredningen: en sammanställning, Svenska akademikers centralorganisation, Stockholm, 1964

Ruin, Olof, *Studentmakt och statsmakt: tre studier i svensk politik*, Liber, Stockholm, 1979

Ruin, Olof, *Sverige i min spegel: minnen och anteckningar från ett halvsekel*, Hjalmarson och Högberg, Stockholm, 2000

Sandlund, Maj-Britt, "Samhället och kvinnofrågor", *Tiden* 1962:2, s 93–100

Sommestad, Lena, "Genuskontrakt och försörjning. Gemensam problemlösning på ojämlika villkor", *Häften för kritiska studier*, 2000(33):2, s 45–48

Ståhl, Ingemar, "Studiesociala randanmärkningar", *Libertas* 1961:6, s 15–17

Ståhl, Ingemar, "Efterord: Att vara politisk ekonom i välfärdsstaten", Jornung, Lars (red.), *Nya fält för marknadsekonomin. En bok tillägnad Ingemar Ståhl*, SNS, Stockholm, 1990, s 229–241

Åmark, Klas, "Arbetarrörelsen, socialförsäkringssystemet och genusordningen 1932–1970", Berge, Anders (red.), *Välfärdsstat i brytningstid : historisk-samhällsvetenskapliga studier om genus och klass, ojämlikhet och fattigdom*, *Sociologisk forskning* 1999:suppl, s 253–285

Åmark, Klas, "Familj, försörjning och livslopp under 1900-talet", Bergman, Helena och Johansson, Peter (red.), *Familjeangelägenheter : modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, B. Östlings bokförl. Symposion, Eslöv, 2002, s 236–278

Östergren, Bertil, *Vem är Olof Palme? ett politiskt porträtt*, Timbro, Stockholm, 1984